

Міністерство освіти і науки України
Національний університет “Києво-Могилянська академія”
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії

Кваліфікаційна робота

Освітній рівень – бакалавр

на тему: «Як збудувати нову радянську столицю: Генеральний план
реконструкції Києва 1934-1938 рр.»

Виконав: студент 4-го року навчання,
спеціальності: 032 «Історія та археологія»
освітньо-професійної програми «Історія»

Кучерявий Юрій Сергійович

Науковий керівник: Шліхта Наталія Василівна,

PhD, кандидат історичних наук, професор

Рецензент: Клименко Оксана Михайлівна,

кандидат історичних наук,

наукова співробітниця Відділу науково-фондової роботи,

Український музей Канади.

Кваліфікаційна робота

захищена з оцінкою _____

Секретар ЕК _____

“ _____ ” _____ 2026 р.

Київ – 2026

Декларація академічної доброчесності

студента НаУКМА

Я, Кучерявий Юрій Сергійович, студент 4 р. н. факультету гуманітарних наук, спеціальності: 032 “Історія та археологія” адреса електронної пошти: yu.kucheriavyi@ukma.edu.ua підтверджую, що написана мною кваліфікаційна робота на тему «Як збудувати нову радянську столицю: Генеральний план реконструкції Києва 1934-1938 рр.» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, передбачених пунктами 3.1.1-3.1.6 Положення про академічну доброчесність здобувачів НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого ознайомлений;

- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною і готовою до перевірки;
- згоден на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності, у будь-який спосіб, у тому числі порівняння змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної системи Unichек.
- даю згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах даних університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

A handwritten signature in black ink, appearing to be 'Ю. Кучерявий', enclosed within a large, loopy oval stroke. There is a horizontal line drawn below the signature.

Анотація

Кваліфікаційної роботи

Тема: «Як збудувати нову радянську столицю: Генеральний план реконструкції Києва 1934-1938 рр.»

Автор: студент 4-го р. н. першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, спеціальності 032 «Історія та археологія» освітньої програми «Історія» Кучерявий Юрій Сергійович.

Науковий керівник: Шліхта Наталія Василівна, PhD, кандидат історичних наук, професор.

Захищена: " ____ " _____ 2026 р.

Короткий зміст роботи:

Кваліфікаційна робота на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра за напрямом 6.020302 – Історія. – Національний університет «Києво-Могилянська академія». – Київ, 2026.

Кваліфікаційна робота є одним із перших комплексних досліджень Генерального плану Києва 1934-1938рр. Це також перша праця, у якому детально проаналізовано питання впливу московського генерального плану на київський. Робота присвячена дослідженню радянської стратегії перевтілення міста та має меті розкрити особливості її реалізації.

Для розкриття теми було залучено архівні матеріали Центрального Державного Архіву Громадських Об'єднань та Україніки, архівні фонди бібліотеки імені Пшеничного та історіографію, дотичну до цього дослідження. У роботі викладено коротку довідку щодо містобудівної та монументальної політики Радянського Союзу у 1920-30-х роках та з'ясовано яким чином вона відобразилася у Генеральному плані Києва.

У результаті було досліджено проекти, ступінь їхньої реалізації та причини, чому план не було втілено повністю. Дослідження дає змогу зрозуміти, як саме радянська влада прагнула трансформувати міський ландшафт та чи досягла вона своєї мети. Праця доповнює та розширює наявну історіографію щодо радянського містобудування у 1920-30-ті роки.

Зміст

Перелік умовних скорочень	2
Вступ	3
Розділ 1. Архітектурна політика у СРСР	8
1.1 Архітектура як інструмент влади: огляд теорій архітектурного впливу.....	8
1.2 Архітектура тоталітаризму	11
1.3 Радянська концепція міста	14
1.4 Генеральні плани	18
Розділ 2. Монументальна пропаганда та руйнування «старого» Києва ..	23
2.1 Політика пам'яті та реорганізація простору.....	23
2.2 «Весь мир насилья мы разрушим до основанья, а затем мы наш, мы новый мир построим». Доля релігійних споруд та імперських пам'ятників.	26
2.3 Більшовицький план монументальної пропаганди	31
2.4 Пам'ятники в генеральному плані розбудови Києва.....	37
Розділ 3. Генеральний план реконструкції Києва	47
3.1 Як виглядає генеральний план	48
3.2 Головні будівлі нового Києва	52
3.3 Проблеми з реалізацією генерального плану	57
3.4 Реальний та «нереальний» плани	65
Висновки	70
Список використаної літератури	73
Додатки	87

Перелік умовних скорочень

АН – Академія Наук.

АПУ – Архітектурно-планувальне управління.

Наркомкомунгосп – Народний комісаріат комунального господарства.

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ.

РНК – Рада народних комісарів

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік.

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка.

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка.

ЦВК – Центральний виконавчий комітет.

ЦДАГО – Центральний державний архів громадських об'єднань та українців.

ЦК ВКП(б) – Центральний комітет Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків).

ЦК КП(б)У – Центральний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України.

ЦУМ – Центральний універсальний магазин.

Вступ

Архітектура відображає ідеї суспільства. Навіть найменші містобудівні зміни в тоталітарних державах завжди є втіленням панівних ідеологій. Такі режими часто тяжіють до монументальності та повного переформування міського простору за новими, «ідеологічно правильними», стандартами. Таким еталоном для радянської влади у 1930-х роках стала концепція «нового соціалістичного міста», а генеральні плани розбудови міст виступали ключовим інструментом її реалізації.

Творення нових соціалістичних міст відбувалося з чіткою орієнтацією на головне місто Радянського Союзу, його столицю – Москву. Її проголосили взірцем найпрогресивнішим та «найбільш пролетарським» містом, а наслідування московських зразків було обов'язком, що його архітектори мали беззастережно дотримуватись.

У 1930-ті рр. розпочинається розробка генеральних планів реконструкції міст Радянського Союзу – документів, згідно з якими мала здійснюватися їх докорінна перебудова. Центральним орієнтиром при їх створенні мав бути генеральний план Москви. Реалізація власне генерального плану Києва 1934 – 1938 років є однією з найважливіших сторінок в історії столиці України, оскільки визначила вектор архітектурних перетворень міжвоєнного періоду. Станом на сьогодні, генеральний план реконструкції Києва у ширшому контексті загальних тенденцій радянського містобудування ще не став предметом усебічного історіографічного аналізу, що й зумовлює *актуальність нашого дослідження*.

Об'єктом дослідження є радянська архітектурна та монументальна політика у міжвоєнний період.

Предметом дослідження є генеральний план реконструкції Києва 1934–1938 років, проаналізований у ширшому контексті радянського міжвоєнного будівництва.

Метою дипломної роботи є дослідження ідеологічних засад, передумов, розробки та реалізації генерального плану Києва.

Для того, щоб досягнути поставленої мети ми повинні виконати такі **дослідницькі завдання**:

- Окреслити особливості містобудівної політики тоталітарних державах міжвоєнного періоду, зокрема радянського досвіду перебудови міст.
- Проаналізувати радянську політику пам'яті у контексті трансформації міського ландшафту.
- Дослідити основні аспекти генерального плану реконструкції Києва та їх ступінь реалізації.

Хронологічні рамки дослідження 1934–1938 роки. Верхня межа пояснюється перенесенням української республіканської столиці з Харкова до Києва та початком розробки генерального плану Києва. Нижня хронологічна межа пояснюється завершенням розробки генерального плану 29 грудня 1938 року.

Територіальними рамками дослідження є місто Київ у 1930-х рр.

В основі **методологічної бази цього дослідження** є метод критичного аналізу джерел, порівняльний метод аналізу та загальнонаукові методи аналізу та синтезу. Для аналізу кошторису генерального плану було використано методи квантитативної історії. Для аналізу фотодокументів та вирізок з газет було використано іконографічний метод аналізу.

Історіографія проблеми. Дослідження перебігу подій – від початку розробки генерального плану до його ухвалення – залишається маловивченим. Серед доробку українських вчених однією з найґрунтовніших праць є розвідка Олени Буняк «Генеральний план реконструкції міста Києва 1935 р. (за матеріалами періодичних видань)»¹. Однак авторка зосереджується переважно на висвітленні плану в тогочасній періодиці. Варто зауважити й про дослідження Нелі Гнатюк «Будівництво та реконструкція комунального

¹ Буняк О. Генеральний план реконструкції міста Києва 1935 р. (за матеріалами періодичних видань) / *Науковий вісник Національного музею історії України*. 2017. № 1. С. 192-196.

господарства Києва – нової столиці радянської України (1934 –1940 рр.)»², де авторка приділяє увагу загальним питанням імплементації окремих частин генерального плану.

Інший пласт праць (зокрема роботи Андрія Марковського «Особливості формування генерального плану Києва першої третини ХХ століття»³ та Бориса Єрофалова-Пилипчака⁴) аналізують генеральний план з архітектурного погляду. У цих розвідках фокус уваги зміщено на архітектурних проблемах та архітекторських рішеннях, без широкого залучення історіографії.

Третій тип досліджень стосується аналізу окремих об'єктів, передбачених генеральним планом Києва. Наприклад, Олександр Костючок у статті «Урядовий центр у Києві (1934-1937): історія будівництва»⁵ зосереджується на питаннях, пов'язаних з будівництвом урядового центру. Схожою за тематикою, але менш детальною є стаття Андрія Марковського «Архітектор Лангбард: варіанти вирішення Урядового кварталу у м. Києві 1935 року»⁶, де проаналізовано варіант урядової площі за планом білоруського архітектора Йосифа Лангбарда. Також вагомий внесок у розробку цього питання зробили Олена Мокроусова⁷ та Олена Мазіченко⁸.

² Гнатюк Н. Будівництво та реконструкція комунального господарства Києва – нової столиці Радянської України (1934– 1940 рр.) *Сторінки історії*. 2013. № 35. С. 163-172.

³ Марковський А. «Особливості формування генерального плану Києва першої третини ХХ століття». *Сучасні проблеми архітектури та містобудування*. 2015 № 41. С. 141-147.

⁴ Єрофалов-Пилипчак Б. Архитектура советского Киева. Киев, 2010. 640с.

⁵ Костючок О. Урядовий центр у Києві (1934-1937): історія будівництва. *Студії мистецтвознавчі*. 2013. № 1-2 С. 103-113.

⁶ Марковський А. Архітектор Лангбард: варіанти вирішення Урядового кварталу у м. Києві 1935 року. *Містобудування та територіальне планування*. 2014. № 51. С. 337-347.

⁷ Мокроусова О. Київський ЦУМ — еволюція задуму: від конструктивізму до радянського ар-деко (1930—1939 рр.). *Праці Центру пам'яткознавства*. 2016. № 29. С. 29-53; Мокроусова О. Стилiстика конструктивiзму в архiтектурi Києва. *Українське мистецтвознавство*. 2009. № 9. С. 228-233.

⁸ Мазніченко О. Феномен будинку Верховної Ради у проектній діяльності Н. Б. Чмутіної. *Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини*. № 10. С. 159-172.

Задля розуміння того, як Радянська влада втілювала власну політику у міському просторі, було залучено праці Алли Киридон⁹ та Ксенії Кузіної¹⁰. Ширшому осмисленню монументальної політики та політики пам'яті у тоталітарних державах, зокрема у Радянському Союзі, сприяли праці Алейди Ассман¹¹, Ханни Арендт¹², Сергія Єскельчика¹³, Штефана Плагенборга¹⁴, Ніни Тумаркін¹⁵ Мориса Хальбавкса¹⁶ та Пітера Кенеза¹⁷. Окрім цього, у роботі розглянуто теорії містобудівництва у тоталітарних державах із залученням робіт Ле Корбуз'є¹⁸, Анрі Лефера¹⁹ та Мішеля Фуко²⁰.

В основі **джерельної бази** роботи – постанови радянської влади та архівні джерела органів на місцях, що зберігаються у фонді 1 Центрального

⁹ Киридон А. Руйнування культових споруд (1920–1930-ті рр.): порушення традиційної ритмології простору. *Проблеми історії України: факти, судження пошуки*. 2013. № 22. С. 91-102.; Киридон А. Сакральний простір по-радянськи (1920–1930-ті роки). *Причорномор'я: історико-правовий, мовний, етнокультурний та релігійний виміри*. № 10. Одеса, 2025. С. 199-208.

¹⁰ Кузіна К. В. Пам'ятники як місця пам'яті у символічному просторі міст Радянської України (1920–1930-ті рр.). *Нові сторінки історії Донбасу*. 2018. № 27. С. 118-138.; Кузіна К. Ідеї усупільненого побуту в архітектурних проектах соціалістичних міст Радянської України. *Нові сторінки історії Донбасу*. 2017. № 26. С. 71-87.; Кузіна К. Радянська міського простору Вінниці у 1920 – 30-ті рр. *Нові сторінки історії Донбасу*. 2016. №. 25. С. 171-178.

¹¹ Арендт Х. Истоки тоталитаризма / Пер. с англ. И. В. Борисовой, Ю. А. Кимелева, А. Д. Ковалева, Ю. Б. Мишкенене, Л. А. Седова. Москва, 1996. 672с.

¹² Ассман А. Длинная тень прошлого: Мемориальная культура и историческая политика / Пер. с нем. Б. Хлебникова. Москва, 2014. 328с.

¹³ Єскельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. *Stalin's Empire of Memory. Russian-Ukrainian* / пер. з англ. М. Климчук, Х. Чушак. Київ, 2008. 304с.

¹⁴ Плагенборг Шт. Революция и культура: Культурные ориентиры в период между Октябрьской революцией и эпохой сталинизма / Пер. с нем. И. Карташевой. СПб, 2000. 416с.

¹⁵ Тумаркин Н. Ленин жив! Культ Ленина в Советской России / Пер. с англ. С. Л. Сухарева. СПб, 1999. 285с.

¹⁶ Хальбавкс М. Социальные рамки памяти / Пер. с франц. С. Н. Зенкина. Москва, 2007. 348с.

¹⁷ Kenez P. The Birth of the Propaganda State: Soviet Methods of Mass Mobilization 1917–1929. 1917-1929, New York, 1985. 304с.

¹⁸ Le Corbusier, Etchells F. The city of tomorrow and its planning. John Rodker, London, 1929. 302с.; Ле Корбюзье. Архитектура XX века / пер. з франц. В. Зайцев и В. Фрязинов. Москва, 1977. 303с.

¹⁹ Lefebvre H. The Production of Space / Trans. by Nicholson-Smith D. Oxford, 1991. 454р.

²⁰ Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы / Пер. с фр. В. Наумов. Москва, 1999. 460с.

державного архіву громадських об'єднань та українці. Більшість досліджуваних нами документів – це записки, листи чи постанови ЦК КП(б)У та РНК УСРР. Окрім цього, були використані фонди Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки ім. В. Г. Заболотного та опубліковані джерела.

Важливим джерелом для нашого дослідження є радянська періодика, зокрема, газети «Пролетарская правда», «Літературна газета», «Московский рабочий», «Більшовик», «Архитектура СССР», «Архітектура Радянської України» та «Соціалістичний Київ». Основна інформація, отримана з цих газет, стосується реалізації генерального плану реконструкції Києва та «соціалістичного будівництва» в СРСР.

Структура роботи визначена відповідно до завдань та мети. Наукова робота складається з трьох розділів, висновку, списку використаних джерел та літератури й додатків. У першому розділі окреслено політику тоталітарних держав, власне Радянського Союзу, щодо містобудування та розглянуто питання «соціалістичних міст» й «генеральних планів». У другому розділі розглянуто проблему творення колективної пам'яті її залучення для формування радянського історичного канону. Окрім цього на конкретних прикладах проаналізовано, яким чином відбувалася руйнація Києва, творення та привласнення пам'ятей. У третьому розділі проаналізовано власне генеральний план: основні аспекти, ступінь їх реалізації, проблеми та причини невдачі реалізації генерального плану Києва 1934-1938рр. У додатках наведено вирізки газет, таблиці та фотографії об'єктів архітектури, про які йтиме мова у науковій роботі.

Розділ 1. Архітектурна політика у СРСР

1.1 Архітектура як інструмент влади: огляд теорій архітектурного впливу

Архітектура – це не просто будівлі різних форм та стилів. Архітектура завжди формувала та формує життєвий простір, у якому існує людина. Простір, своєю чергою, є віддзеркаленням влади, культури чи соціальних відносин між людиною та державою. За допомогою архітектури суспільство не лише задовольняє власні практичні потреби, наприклад, щодо місця проживання чи відпочинку, а й конструює способи мислення, поведінки та пам'яті.

Архітектура та міське планування репрезентують владу та державу у просторі, стаючи важливими інструментами формування колективної свідомості. Показовим є приклад Радянського Союзу, де архітектура використовувалася для впровадження ідеології у повсякденне життя. Головна мета впровадження у 1930-ті роки уніфікованого візуального середовища зі стандартизованими будівлями полягала у створенні нової, єдиної, контрольованої радянської дійсності. Людина мала відчувати «тотальність» та могутність держави у кожному куточку країни. Кожен республіканський або обласний центр мав бути схожий на інший: монументальний центр з партійними адміністративними будівлями та стандартизованими районами для життя звичайних громадян²¹.

Згідно з Ле Корбюзьє²², архітектура оперує стандартами – продуктами логіки, аналізу та ретельного вивчення, які складають основу заздалегідь продуманих та обґрунтованих рішень²³. У Радянському Союзі архітектурний

²¹ Tsymbaliuk O. Concept of developing and planning of a Soviet city. *Інтермарум: історія, політика, культура*. 2019. №.6. С. 139-143.

²² Один з провідних архітекторів ХХ століття, брав участь у конкурсі на будівництво Палацу Рад та спроєктував будинок Центросоюзу. Його ідеї мали великий вплив на архітекторів та архітектуру у Радянському Союзі.

²³ Ле Корбюзьє. Архитектура ХХ века / пер. з фран. В. Зайцев и В. Фрязинов. Москва, 1977 С. 10.

стандарт перестав бути інструментом будівництва, натомість став способом уніфікувати життя людей. Радянська керівна верхівка, створюючи плани будівництва міст у 1930-ті рр., керувалася схожою «логікою та аналізом». Вона відкидала індивідуальність заради створення «нової колективної норми». Типові одноманітні будинки мали формувати простір, у якому всі мали жити за однаковими правилами. Таким чином, архітектурний стандарт, створений на основі «продуманих та обґрунтованих рішень», ставав частиною політики формування «нової людини», починаючи з 30-тих років XX століття. Її мало б оточувати повністю стандартизоване середовище, в якому вона поступово звикає до думки, що існує тільки один правильний, «затверджений державою», спосіб життя²⁴.

На початку XX століття почали з'являтися перші праці, в яких активно досліджували вплив архітектури на людину. Однією з таких є есе «Архітектура» видана Жоржем Батаєм²⁵ у 1929 році. Він стверджував, що архітектура постає не лише як вираження самої сутності суспільства, але і як обличчя людини, що відображає її внутрішній світ²⁶. Однак, архітектура втілює не індивідуальну, а радше, колективну, тобто ідеальну, «душу» спільноти. Саме ця «душа», що знаходить своє відображення у державі, має владу контролювати, наказувати чи забороняти. Через величні форми держава звертається до людей, примушуючи їх до мовчання і підкорення²⁷.

Таким чином, архітектура перестає бути звичайним мистецтвом будівництва, стаючи його продовженням. Монументальні споруди втілюють у собі порядок, який домінує над людиною. Вони стають справжніми «господарями світу», збираючи натовпи в тіні своїх фасадів, викликаючи захоплення²⁸.

²⁴ Там само. С. 9-13.

²⁵ Французький філософ, один з перших модерних дослідників, що висловили думку про вплив архітектури на людину.

²⁶ Bataille G. Architecture - The Essay, URL: <https://ab-a.net/bibliography/txt-biblio-documents-2-paris-1929/> (дата звернення: 06.10.2025).

²⁷ Там само.

²⁸ Там само.

Схожу думку висловив Мішель Фуко у своїй праці «Наглядати та карати». Архітектурні форми є не просто звичайними фізичними спорудами, а побудовані та організовані саме так, щоб формувати поведінку індивіда. Архітектура у модерному світі є одним з інструментів впливу, тобто контролю над поведінкою індивідів²⁹. Суспільство, яке організоване через дисциплінарні інституції, може контролювати індивідів набагато ефективніше, ніж через відкритий примус. Архітектура може стати місцем такого контролю влади, створюючи простір, де контроль і порядок здаються звичними та природними³⁰.

Найкраще ця ідея контролю втілена у концепції паноптикуму. «Паноптикум» Джеремі Бентама – це в'язниця, в якій одна людина може контролювати всіх, а люди, які знаходяться під наглядом, не знають, чи за ними ведеться спостереження. Його архітектурна модель полягає в тому, що всі камери, де знаходяться в'язні, розташовані по колу. У центрі цього кола стоїть вежа спостереження, з якої добре видно усіх ув'язнених. Але сам в'язень не знає, чи дивляться на нього саме зараз³¹. Навіть коли наглядач відсутній, ув'язнені поводяться так, ніби за ними ведуть нагляд. Тобто, принцип «Паноптикуму» полягає в тому, що людина починає контролювати сама себе, відчуючи постійний нагляд влади через архітектуру³².

У контексті радянського містобудування ідею паноптикуму можна застосувати для пояснення того, як архітектурний простір використовувався владою для контролю та дисциплінування людей. Відкриті площі, які оточувалися масивними адміністративними будівлями, мали створювати відчуття постійної видимості пересічного громадянина. Адже людина опиняється в просторі, де влада спостерігає за нею з усіх боків. Довгі та однотипні ряди житлових блоків з домінуючою в них позицією партійних

²⁹ Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы / пер. з фран. В. Наумов. Москва, 1999. С. 250-254.

³⁰ Там само. С. 104-193.

³¹ Там само. С. 292-295.

³² Там само. С. 284-333.

будівель мали формувати поведінку за тим же принципом, як паноптикум формує звичку до самонагляду.

Таким чином, паноптикум – це не просто будівля, а радше модель того, як працює влада щодня. Паноптикум – це спосіб організувати поведінку та простір таким чином, щоб люди зрозуміли та відчували контроль над ними, навіть у той час, коли безпосередньо за ними ніхто не стежить³³. Владу чи ієрархію не завжди безпосередньо видно у цьому просторі. Вони можуть проявлятися через його організацію: розташування об'єктів, шляхів переміщення людей. Саме тому, через архітектуру та навколишнє середовище влада може створювати соціальні норми та впливати на поведінку людей, реалізуючи їх у просторі³⁴.

1.2 Архітектура тоталітаризму

Згідно з Ле Корбюзьє, архітектура завжди тяжіє до «чистої геометрії», що створює справжній порядок. Схожим чином діє архітектура тоталітарних країн, яка, руйнуючи стару забудову, замінювала її ідеально прямими проспектами та великими площами. Цей архітектурний порядок повинен був формувати нову дійсність, де людина відчувала б свою мізерність серед величної архітектури³⁵.

Багато вчених вважають, що термін «архітектура тоталітаризму» не є доречним, адже не існує окремого архітектурного стилю, притаманного тоталітарним державам³⁶. Інші вважають, що досліджуючи історію XX століття, можна виділити загальні тенденції у будівництві, що були притаманні цим режимам³⁷.

³³ Там само. С. 299-300.

³⁴ Lefebvre H. The Production of Space. Trans by Nicholson-Smith D. Oxford, 1991 P. 209-212.

³⁵ Ле Корбюзьє. Архитектура XX века / пер. з фран. В. Зайцев и В. Фрязинов. Москва, 1977 С. 30-33.

³⁶ Селезньова І. Переосмислення архітектурної спадщини тоталітарних режимів: аналіз публічного дискурсу : бакалаврська робота (034 «Культурологія») / Український католицький університет. Львів, 2024. С. 16.

³⁷ Там само. С. 16-18.

По-перше, тоталітарні країни мають повний контроль над архітектурою та будівництвом у державі. Архітектура стає «підцензурною», тобто створюється лише за державним замовленням. А всі художні рішення архітектора контролюються державою. Тобто, вирішальну роль у створенні стилю відіграють контрольовані владою установи³⁸.

По-друге, будівлі та міські простори будуються не для покращення життя людей, а для легітимації або посилення влади. Міський простір перетворюється на місце прославлення величі та могутності держави. Ці монументальні площі та вулиці для еліти сильно контрастували зі звичайними, часто не дуже комфортними для проживання будівлями. Адже головна функція такого будівництва полягала у створенні контрасту, де велич державного апарату завжди домінує над потребами звичайних людей³⁹.

Отже, тоталітарні держави першої половини ХХ ст. використовували архітектуру як елемент соціальної інженерії, яка мала дисциплінувати населення та водночас легітимізувати владу⁴⁰. Наприклад, як стверджують дослідники архітектури, головною функцією архітектури фашистської Італії було не естетичне задоволення, а створення символічних «місць влади», що мали контролювати поведінку людей⁴¹.

Схожим чином діяв і нацистський режим у Німеччині. Навіть, до прикладу, новостворені комплекси відпочинку, окрім своєї головної рекреаційної функції, ставали місцями проведення ідеологічної індоктринації. Таким чином, під час взаємодії архітектури та людей простір не лише нав'язується зверху, а й відтворюється людьми у власних практиках⁴². Схожі принципи лежали в основні грандіозних проєктів німецького архітектора

³⁸ Хмельницький Д. Нерешенные вопросы истории советской архитектуры. Доклад, прочитанный на Международной научной конференции «Monumentalita & modernita. Архитектура и искусство Италии, Германии и России «тоталитарного» периода», Санкт-Петербург. 2010г. С. 1-3.

³⁹ Там само. С. 2-5.

⁴⁰ Barełkowski R. The dark side of architecture. the power over space and the control of society. *Space & Form*. №40. 2019. P. 34 -37.

⁴¹ Там само. С. 38-39.

⁴² Там само. С. 41-43.

Альберта Шпеєра, зокрема плану реконструкції Берліна. Вони спиралися на чітку ієрархію та створення гігантських площ, здатних зібрати маси людей для демонстрацій. Архітектура перетворювалася на «сцену» для ритуалів влади, де простір посилював ефект пропаганди та контролю над натовпом⁴³. (див. Додаток 1).

Аналогічний підхід до планування міст мав місце і в Радянському Союзі. Після проголошення ЦК ВКП(б) у 1932 році нового курсу у будівництві, архітектура конструктивізму була проголошена занадто «буржуазною» та «реакційною»⁴⁴. На заміну їй прийшов новий стиль, більш відомий як «сталінський ампір», який, як і архітектура інших тоталітарних країн, був покликаний створити ілюзію стабільності та величі⁴⁵.

Стилю конструктивізму, що був поширений у 1920-ті рр. та на початку 1930-х років, а згодом витіснений на користь ампіру, притаманна стриманість, максимальна простота конструкцій, функціональності та відсутності декорування. Окрім цього, будівництво будинків у цьому стилі було дуже економічним, адже головними матеріалами для будівництва були залізо і бетон, що значно здешевлювали будівництво⁴⁶. Однак, нові ідеологічні настанови 1930-х рр. вимагали від архітектури прославляння влади, що, за думкою радянських ідеологів, неможливо було реалізувати за допомогою авангардних стилів⁴⁷.

Новий архітектурний стиль прагнув копіювати ампір Російської імперії початку XIX століття. Нові будівлі створювались з використанням класичних архітектурних канонів, античної ордерної системи, яка поєднувалась з масштабними розмірами. Таке поєднання мало сформувати естетичний пафос

⁴³ Там само. С. 43-50.

⁴⁴ Там само. С. 44-45; Архитектура УССР (1917-1947): обзор советской архитектуры Украины за тридцать лет. Киев, 1948 С. 70-71.

⁴⁵ Barełkowski R. The dark side of architecture. the power over space and the control of society. – Р. 45.

⁴⁶ Мокроусова О. Стилістика конструктивізму в архітектурі Києва. *Українське мистецтвознавство*. Київ, 2009. №9. С. 229.

⁴⁷ Бачинська Л. Еволюція архітектури і містобудування України з кінця XIX до початку XXI століть: причини та тенденції. *World Science*. 2017. №10(26). Р. 45.

нового пролетарського світу⁴⁸. Міський простір, своєю чергою, мав бути насичений скульптурами та декоративними елементами. Наприклад, часте використання партійної символіки під час будівництва, яку інтегрували у фасад будівлі або у навколишній простір⁴⁹.

У 30-ті роки ХХ століття радянська владна верхівка розглядала місто та його трансформацію як один з важливих інструментів радикальної перебудови суспільства⁵⁰. Така політика відображалася у створенні споруд у новому радянському стилі, частковій зміні топоніміки, знесенні дореволюційних пам'ятників та спорудженні нових. Таким чином, міські простори виконували важливу роль у закріпленні ідеології влади⁵¹. У нашому дослідженні ми цілком погоджуємося з твердженням Ксенії Кузіної, яка зазначає, що радянська політика монополізації міського ландшафту, витіснення маркерів минулих епох, на заміну яких створюються нові, є складовою політики «радянзації міського простору»⁵².

1.3 Радянська концепція міста

Як ми вже зазначали, міський простір у тоталітарних державах доречно розглядати крізь призму контролю та формування поведінки індивіда. У 1920–30-ті роки радянська влада намагалась кардинально змінити старий, дореволюційний простір міст, впровадивши нові «соціалістичні концепції» у містобудівництво. Нове радянське місто мало відповідати політичним та ідеологічним цілям радянської влади, що еволюціонували від концепцій

⁴⁸ Там само. С. 45; Сталінська Г. Етнокультурний вінтаж. Застосування аутентичних об'єктів у дизайні вінтажного інтер'єру. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Тернопіль, 2018. № 2. С. 279.

⁴⁹ Мацьоха, А. Формування національної ідентичності в громадських просторах буферних зон об'єктів культурної спадщини України засобами ландшафтної архітектури. *Сучасні проблеми Архітектури та Містобудування*. Київ, 2023. №67. С. 146-147.

⁵⁰ Каганович Л. М. За социалистическую реконструкцию Москвы и городов СССР. *Московский рабочий*. 1931. Москва. С. 8-9.

⁵¹ Кузіна К. Радянська міська простору Вінниці у 1920 – 30-ті рр. *Нові сторінки історії Донбасу*. 2016. №25.С. 172.

⁵² Там само. С. 172.

«міста-саду» та комунального побуту до проєктів соціалістичних міст з величезними урядовими площами.

Соціалістичне місто варто розглядати як унікальний культурно-історичний феномен, що виникає на межі 20–30-х років XX століття в умовах реалізації першого радянського п'ятирічного плану. Нові соціалістичні міста мали б забезпечити соціальну та економічну базу для подальших перетворень СРСР⁵³.

На початку творення Радянського Союзу однією із засадничих концепцій в урбаністиці стала ідея творення нових «міст-садів». Ця концепція базувалась на принципах оздоровлення промислових та житлових районів міста. Її головна містобудівна сутність полягала у створенні окремих робітничих поселень, що складались з невеликих будинків, інтегрованих в один ландшафт, поєднуваний широкими вулицями та садами⁵⁴.

В основі радянського містобудування 1920-х рр. лежав принцип максимального усупільнення побуту. Так, на першому Всесоюзному з'їзді житлової кооперації у Москві у 1923 році було визначено, що індивідуальна ізольована житлова площа мала існувати лише як місце для сну та праці. Ідея «міст-садів» мала вирішити це питання, забезпечивши робітників місцем для дозвілля поза межами приватного життя. Отже, нова архітектура спрямовувалась на знищення старого, дореволюційного сімейного укладу. На його заміну створювали колективні зони, контрольовані державою⁵⁵.

У другій половині 20-х років XX століття між архітекторами, економістами та партійними діячами точилися дискусії щодо розвитку та удосконалення цієї концепції. Пошук оптимальної моделі нових соціалістичних міст викликав гостру дискусію між двома протилежними

⁵³ Іваненко В. Феномен становлення Дніпропетровська як "соціалістичного міста" у 1920 - 1930-х рр: концептуальний вимір та реальна практика. *Грані*. 2013. № 8. С. 7-9.

⁵⁴ Ткаченко В. "Міста-сади": перспективи та реальність (будівництво та реконструкція промислових міст України в 1920 – 1930-і роки. *Культура народів Причорномор'я*. 2006. № 95. С.36.

⁵⁵ Там само. С. 36.

течіями, урбаністами та дезурбаністами, які, втім, були єдині у запереченні старого дореволюційного містобудування. Перші обстоювали ідею необмеженого зростання великих міст і пропонували будівництво будинків-комун з повним усупільненням побутових процесів⁵⁶. Дезурбаністи ж виступали за поступове знищення міста та проєктування його впродовж лінійно розташованих магістральних шляхів⁵⁷.

Однак радянська влада дозволила цю бурхливу архітектурно-ідеологічну дискусію не з метою знайти ідеал соціалістичного будівництва, а виключно як інструмент мобілізації архітекторів та інженерів для участі у будівництві нового суспільства. Щойно дискусія виконала свою основну функцію – надала теоретичне обґрунтування ідей соціалістичного будівництва та залучила необхідних фахівців, її було припинено. Адже ці суперечності могли б ускладнити директивне планування⁵⁸. Таким чином, у 1930–1931 роках, ЦК ВКП(б), втрутившись в дискусію, засудила обидві ідеї як вкрай утопічні. Натомість, було запроваджено новий курс «на поліпшення соціально-побутового містобудівництва», що й призведе до формування нової моделі «соціалістичного міста»⁵⁹.

«Нові соціалістичні міста» мали стати замкнутими житловими просторами, які будувалися навколо головного заводу. Композиційна вісь нових індустріальних міст завжди орієнтувалася у сторону заводу, а головним громадським вузлом мала стати площа перед ним, на якій, зазвичай, розташовувались місцеві органи самоуправління та управління підприємством. У великих містах, наприклад Києві чи Москві, композиційна

⁵⁶ Там само. С. 36.

⁵⁷ Там само. С. 36-37.

⁵⁸ Кладбище соцгородов: градостроительная политика в СССР (1928-1932 гг.) Меерович М. Г. и друг. Москва, 2011. С. 42-57.

⁵⁹ Там само. С. 57.

вісь орієнтувалась на центральну площу, де мали б розміщуватися головні республіканські органи влади⁶⁰.

Особливе значення у будові нового соціалістичного міста відводилося системі «соціального виховання» «нової радянської людини». Схожим чином, як і у місті-саді, побут мешканців міста (харчування, відпочинок) мав бути колективізований та винесений за межі власного житла. Тобто, соцмісто мало бути обладнаним мережею культурного та фізкультурного обслуговування (палаці культури, стадіони, спортивні зали). Головна ідея такого будівництва полягала у створенні зон взаємодії направлених на формування ідеологічно правильного колективу⁶¹.

Основним елементом забудови житлового простору мали стати 3–4-поверхові комунальні будинки. Вони ж розташовувались поблизу заводів, з розрахунком того, щоб робітник могли швидко дістатися до заводу пішки⁶². Крім того, нові соціалістичні міста мали на меті ліквідувати усі старі «капіталістичні» форми господарювання, насамперед це стосувалося приватної торгівлі. Отже, замість приватних магазинів та сервісів місто фактично ставало єдиним централізованою постачальником послуг. Забезпечення мешканців потребами брала на себе держава, створюючи мережу їдальнь, дитячих садків, фабрик-кухонь та лікарень⁶³.

Загалом, у 1930-х рр. було створено понад 50 проєктів «соціалістичних міст». Серед найвідоміших з яких – будівництво Магнітогорська, Сталінграда та Запоріжжя. Архітектурна сутність цих міст полягала в уніфікації та стандартизації міського простору. Так, на відміну від капіталістичних міст, де місце проживання було соціальним маркером, у соцмістах планувалося створювати стандартизовані житлові зони для всіх робітників. Така практика

⁶⁰ Меерович М. От городов-садов к соцгородам: основные архитектурно-градостроительные концепции в СССР (1917- первая половина 1930-х гг.) Автореферат диссертации. Москва, 2015. С. 31-32.

⁶¹ Там само. С. 32-35.

⁶² Там само. С. 32-33.

⁶³ Там само. С. 32-34.

мала ліквідувати поняття «престижності» району й посилити ідеологію «класової рівності»⁶⁴.

Важливим зламом у будівництві соціалістичних міст стала промова «За соціалістичну перебудову Москви та міст СРСР» першого секретаря Московського міського комітету партії Лазаря Кагановича під час червневого пленуму ЦК ВКП(б) у 1931 році. Його виступ чітко окреслив основні принципи соціалістичного будівництва нових міст, головним з яких було наслідування реконструкції та архітектурного образу Москви як зразкового соціалістичного міста. Москва віднині ставала еталоном, за яким потрібно було зводити міста нового соціалістичного типу⁶⁵.

Отже, концепція соціалістичного міста формувалася як втілення радянських просторових концепцій, що панували у 1920–30-х роках. Головна задача соцміста – це організувати максимально колективізований простір, що розміщується навколо центрального заводу або партійної будівлі.

1.4 Генеральні плани

«План визначає творчу програму. Де немає плану, там панує безлад та свавілля»⁶⁶. Ці слова висловлені Лє Корбуз'є дають гарне розуміння радянського ставлення до планів та централізованого управління. План – це не просто документ, якого потрібно дотримуватись, це інструмент «боротьби проти свавілля», як виразника індивідуальності, заміненого на користь загального порядку⁶⁷. Радянські генеральні плани розбудови міст були централізовано організованою адміністративною декларацією про місцезорештування, форми та зміст споруд, які потрібно було споруджувати. Плани були ініціативою зверху вниз, створювались та впроваджувались

⁶⁴ Кузіна К. Ідеї усупільненого побуту в архітектурних проектах соціалістичних міст Радянської України. *Нові сторінки історії Донбасу*. 2017. № 26 С. 73-75.

⁶⁵ Іваненко В. Феномен становлення Дніпропетровська як "соціалістичного міста" у 1920 - 1930-х рр: концептуальний вимір та реальна практика. *Грані*. 2013. № 8 С. 10.

⁶⁶ Ле Корбюзьє. Архитектура XX века / пер. з фран. В. Зайцев и В. Фрязинов. Москва, 1977 С.9.

⁶⁷ Le Corbusier. Etchells F. The city of tomorrow and its planning. John Rodker, London. 1929. P. 71.

плановими інституціями, ще й з великою волонтаристською роллю радянської політичної верхівки, що могла внести правки в будь-який момент⁶⁸.

Радянська політична верхівка була незадоволена тим, що одне з найважливіших міст Радянського Союзу, нова столиця Радянської України, не має власного генерального плану. Ба більше, єдиний детальний план міста, який переважно використовувався при будівництві у 1920-30-ті, був німецький план, розроблений ще у 1918 році⁶⁹. Тому, наприкінці 1935 року ЦК КП(б)У та РНК УСРР розпочали розробку та проєктування генерального плану реконструкції Києва⁷⁰.

Згідно з радянською логікою, міське середовище мало стати тлом для соціалістичної індустріалізації країни⁷¹. У той час, як до 1917 року промисловість Києва розсосереджувалась в різних районах міста та відігравала другорядну роль, у порівнянні з сакральною чи житловою архітектурою. З поверненням Києву столичного статусу у 1934 році, вектор розвитку міста змінюється на домінування машинобудівної промисловості та металургії⁷². Таким чином, новий генеральний план міста мав перетворити Київ у нове, індустріальне та соціалістичне місто, повністю змінивши його економічне та культурне обличчя.

Більшість радянських генеральних планів мали схожі між собою риси та спільну структуру проєктування. Зокрема, головну увагу приділяли будівництву у центрі міста. Головна композиція міста орієнтувалася на

⁶⁸ Ponomaryova A., Ryan B. D. Will Kyiv's Soviet Industrial Districts Survive? A Study of Transformation, Preservation, and Demolition of Industrial Heritage in Ukraine's Capital. *Journal of Planning History*. 2021. № 3. С. 12-13.

⁶⁹ ЦДАГО України Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6686. Арк. 181.

⁷⁰ Там само. Арк. 1-9.

⁷¹ Кароєва Т. Переформатування міського простору як управлінський прийом радянських чиновників 1920-х рр. (на прикладі Вінниці). *City: History, Culture, Society*. 2023. № 15 (1). С. 80.

⁷² Там само. С. 12.

великий майдан, розташований у центрі, що з'єднувався великими вулицями з іншими частинами міста⁷³.

Генеральний план розбудови Києва, як і більшість планів великих міст Радянського Союзу у 1930-ті рр., створювався майже одночасно з генеральним планом Москви. Останній став моделлю того, як потрібно реконструювати велике місто⁷⁴. Згідно з генеральним планом перебудови Москви 1930-1935рр, урядовий проспект мав стати центральною частиною всього проєкту, довкола якого мала постати оновлена структура міста⁷⁵. У генеральному плані реконструкції Києва урядовому центру також було надано особливе значення. Урядовий квартал мав стати «новим політичним центром УСРР», навколо якого і мало бути розбудоване нове соціалістичне місто⁷⁶. Таким чином, весь простір міста мав з'єднуватися центральною з частинною міста магістралями. Останні об'єднувалися між собою кільцевими дорогами. Саме місто мало ділитись на житлові чи промислові зони⁷⁷.

Урядовий майдан, будучи найважливішою частиною генерального плану, відігравав роль містоформуючого центру. У ньому мали бути сконцентровані усі найважливіші будівлі: республіканські органи влади, театри, приміщення для партійних функціонерів, палаци культури. У поєднанні з радіальною системою, де всі вулиці вели б до центру, останній, за думкою архітекторів, мав перетворюватися на особливе, сакральне місце⁷⁸.

Важливою характеристикою майже кожного генплану міст у 1920–30-ті роки була нестабільність у прийнятті та затвердженні. Генеральні плани неодноразово переглядалися, коригувалися та могли майже повністю

⁷³ Борисенко М. Житло та побут міського населення України в умовах трансформації урбаністичного середовища в 20-30-х роках XX ст. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук 07.00.05 Київ. 2009. С. 75.

⁷⁴ Šepaitienė R. In the shadow of Moscow: the Stalinist reconstruction of the capitals of the soviet republics. *Journal of Architecture and Urbanism*. 2015, № 1. Р. 8.

⁷⁵ Генеральный план реконструкции города Москвы. Постановления и материалы. *Московский рабочий*. Москва. 1936. С. 83.

⁷⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6686. Арк. 107.

⁷⁷ Борисенко М. Житло та побут міського населення України в умовах трансформації урбаністичного середовища в 20-30-х роках XX ст. С. 76.

⁷⁸ Там само. С. 76.

змінюватися. Через це їх укладання могло тривати декілька років та змінюватися через фінансові чи інші проблеми⁷⁹.

Розглядаючи питання укладання генеральних планів, важливо згадати, що часто, окремі проєкти починали зводити ще до їх прийняття у генеральному плані міста. Через це, могли виникати ситуації, коли будівництво зупинялося до моменту його ухвалення у генплані⁸⁰. Схожий випадок ми бачимо у генеральному плані Києва. 10 липня, згідно постанови ЦК КП(б)У, забудову Києва було визначено хаотичною, тому реалізація всіх проєктів призупинялась, до їх включення у генеральний план реконструкції міста Києва⁸¹.

На останок варто зауважити на проблемі «незавершеності» генеральних планів. Постійні зміни, що вносились у план, його довга розробка, ідеї, що не мали нічого спільного з реальністю, та фінансові проблеми робили генеральні плани неможливими до їх реалізації. Таким чином, незавершеність та неповнота реалізації генерального плану чи його частин хоча й не вважались нормою, але були типовими рисами генеральних планів міст 1920–30-х років⁸².

Аналіз праць класичних Мішеля Фуко, Жоржа Батая та Ле Корбюзьє дає нам змогу зрозуміти, що архітектура, може виконувати не лише естетичну функцію, а й може бути сильним інструментом політичного впливу. Архітектура робить ідеологію влади частиною повсякденності, вбудовуючи її у щоденний простір. Таким чином, простір постає не як нейтральний об'єкт, а як соціальний продукт, створений владою. Він же формується в результаті повсякденної практики, дисциплінуючи поведінку людей.

⁷⁹ Ильченко М. Незавершенный проект как форма восприятия советского градостроительства 1920-1930-х гг.: опыт социалистических городов. *Сибирские исторические исследования*, 2017 № (2), С. 62-64.

⁸⁰ Там само. С. 63-68.

⁸¹ ЦДАГО України Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6686. Арк. 116.

⁸² Борисенко М. Житло та побут міського населення України в умовах трансформації урбаністичного середовища в 20-30-х роках ХХ ст. С. 66-74.

Архітектура тоталітарних країн прагне створювати простори для спільних ритуалів, демонстрації лояльності та закріплення ідеології влади у свідомості громадян. Тобто, архітектура, перетворюючись у матеріальне втілення влади у просторі, стає активним чинником формування суспільства.

Важливим аспектом реконструкції міст у Радянському Союзі мала стати політики перетворення старих міст на нові «соціалістичні». Через це передбачалося докорінна перебудова міського простору: створення системи колективного побуту, громадських установ, будинків культури та ін. Відтак, місто ставало не лише місцем для проживання, а й механізмом виховання та контролю над життям громадян.

Всі ці аспекти були висловлені у генеральних планах перебудови міст, що створювалися у 1930-х роках. Таким чином, генеральний план виступав не лише технічним документом, у якому записувалося як потрібно будувати місто, а й програмним документом для трансформації суспільства. Головним зразком і символом для будівництва мала виступити Москва. Власне її генеральний план вважався орієнтиром для інших міст СРСР. Однак більшість генеральних планів, як і генеральний план Москви, так і не були реалізовані у повному обсязі, про що, на прикладі Києва, йтиметься у нашому дослідженні.

Розділ 2. Монументальна пропаганда та руйнування «старого» Києва

2.1 Політика пам'яті та реорганізація простору

Політична пропаганда в СРСР була не лише засобом мобілізації населення, а й одним із найважливіших механізмів побудови держави. За Леніним, політична верхівка задля успішного будівництва соціалістичного майбутнього мала донести до пролетаріату сутність та розуміння «нового режиму». Пропаганда, таким чином, мала охоплювати всі сфери життя радянського громадянина: від освіти та культури до повсякденного життя⁸³. Більшовицька влада чітко визначала аспекти залучення нових громадян до розбудови держави. По-перше, здійснювалася спроба виховати нову освічену партійну еліту з людей, що майже нічого не знали про ідеї Маркса та Леніна. По-друге, йшлося про проведення масової агітації серед населення, щоб навчити їх жити «по-радянському»⁸⁴.

Пропаганда в тоталітарних режимах завжди намагається апелювати до історичності⁸⁵. Хоча використання «науковості» у масовій пропаганді не є винаходом тоталітарних країн, однак ми можемо простежити механізм її застосування саме на їхньому прикладі. Наука постає не як елемент пізнання, а як ідеологічний авторитет, що повинен легітимізувати рішення влади⁸⁶. Важливим аспектом розуміння тоталітарної пропаганди та використання «історичності» у її аргументації є те, що вона не прагне показати правдивість своїх теорій, а прагне переформувати мислення та саму людину. Роль пропаганди у такому випадку полягає у підпорядкуванні людини та

⁸³ Kenez P. The Birth of the Propaganda State Soviet Methods of Mass Mobilization. Cambridge 1917 – 1929. 1985. P. 4-17.

⁸⁴ Там Само. С. 121-124.

⁸⁵ Арендт Х. Истоки тоталитаризма / Пер. с англ. И. В. Борисовой, Ю. А. Кимелева, А. Д. Ковалева, Ю. Б. Мишкенене, Л. А. Седова. Москва, 1996. С. 457-458.

⁸⁶ Там само. С. 457-458.

формування колективної свідомості на противагу індивідуальному мисленню⁸⁷.

Індивідуальна пам'ять – це, перш за все, механізм збереження та переосмислення власного досвіду⁸⁸. Але попри індивідуальний характер пам'яті, вона не є приватною, адже конструюється через соціальну взаємодію (мову, комунікацію). З цього можна зробити висновок, що пам'ять людини існує не ізольовано, а у межах взаємодії між людьми певної соціальної групи⁸⁹.

Колективна пам'ять – це не просто сукупність індивідуальних спогадів. Вона формується завдяки різним символічним формам: пам'ятним місцям, меморіалам та ритуалам. Показовим моментом у реалізації ідей пропаганди є залучення великої кількості мас до ритуалів: масових парадів, церемоній тощо. Вони мали виконувати функцію колективного досвіду, формуючи спільні спогади про участь у цих подіях, відчуття єдності та підпорядкування ідеям партії⁹⁰.

Центральною частиною цих ритуалів є використання зовнішніх атрибутів: символіки партії, церемоніалу та ієрархії. Тоталітарні рухи завжди потребують матеріальних об'єктів – «ідолів» – для власного «поклоніння». Саме тут починають відігравати важливу роль пам'ятники. Вони стають не лише способом вшанування минулого, а й засобом підтвердження вічності режиму та фізичним втіленням його ідеології⁹¹. Якщо перейти безпосередньо до радянського контексту, то масова неписьменність та неграмотність населення робили звичні форми текстової пропаганди малоефективними. Саме тому більшовицька влада робила акцент на простих візуальних способах пропаганди⁹².

⁸⁷ Там само. С. 456-458.

⁸⁸ Ассман А. Длинная тень прошлого: Мемориальная культура и историческая политика / Пер. с нем. Б. Хлебникова. Москва, 2014. С. 19-22.

⁸⁹ Там само. 20-21.

⁹⁰ Там само. С. 495-496.

⁹¹ Там само. С. 496.

⁹² Kenéz P. The Birth of the Propaganda State Soviet Methods of Mass Mobilization. Cambridge 1917 – 1929. 1985 P. 104-123.

Прогулюючись містом одними і тими самими вулицям, ми все менше і менше звертаємо увагу на звичні для нас структури. У нашій пам'яті такий простір перетворюється на схему, яка допомагає краще орієнтуватися містом⁹³. На противагу цьому, фігури або місця, що ми бачимо рідше, зберігаються в нашій пам'яті як «живі» образи. Побачене вперше нове місце чи об'єкт закарбовується в пам'яті краще. Вони часто постають яскравішими, ніж звичні для нас об'єкти⁹⁴. Але потрібно розуміти, що часте повернення та взаємодія з одними і тими самими місцями не робить їх відразу ж тьманими у нашому сприйнятті. Скоріше пам'ять намагається відібрати з простору те, що дозволяє швидше впізнати це місце серед сотень інших. Саме такими орієнтирами і можуть стати пам'ятники⁹⁵.

Таким чином, пам'ятники зазвичай споруджують у відкритих і доступних для широкого загалу місцях: площах, парках та ін. Вони постають не лише як спосіб увіковічнення певної події, історії чи постаті, а й як локація для проведення комеморативних практик, що покликані наголошувати на тяглоті історичного спільного минулого та успішного майбутнього⁹⁶.

Тому, пам'ятник відіграє важливу роль для легітимації та репрезентації панівних ідей чи ідеології держави. Вона ж прагне підпорядкувати міський простір для репрезентації правильного історичного минулого, вилучивши інші маргіналізовані пам'яті⁹⁷.

⁹³ Хальбвакс М. Социальные рамки памяти / Пер. с фр. и вступ. ст. С. Н. Зенкина. Москва. 2007. С. 172-173.

⁹⁴ Там само. С. 172-174.

⁹⁵ Там само. С. 172-175.

⁹⁶ Середа В. Місто як lieu de memoire: спільна чи поділена пам'ять? Приклад Львова. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. 2008. №. 2. С. 75-76.

⁹⁷ Там само. С. 76.

2.2 «Весь мир наси́лья мы разрушим до основанья, а затем мы наш, мы новый мир построим».⁹⁸ Доля релігійних споруд та імперських пам'ятників.

Одним з важливих аспектів творення «соціалістичного міста» було виключення з нього не тільки маргіналізованих пам'ятей, себто пам'ятників, а й «непролетарських» маркерів простору. Передовсім, це були релігійні, культові споруди, на місці яких планували збудувати нові «пролетарсько-правильні» будівлі.

Слова, які розпочинають цей підрозділ, досить добре описують негативне ставлення радянської влади до дореволюційної забудови. Згідно з генеральним планом розбудови Москви, заявлялось, що сліпе збереження старовинних пам'яток не має ніякої цінності, через що їх можна знести⁹⁹. Водночас, для «найкращих» будівель «старовини» іноді могли робити виключення. Якщо для московського – це був Храм Васи́лія Блаженного та Кремль¹⁰⁰, то для київського виключенням стали Софія Київська та Києво-Печерська Лавра. Формальна можливість збереження культурної спадщини існувала у формі створення державних історико-культурних заповідників. Наприклад, Києво-Печерську Лавру було перетворено на «Музейне містечко»¹⁰¹, а для пам'яток Верхньої частини міста (Андріївської церкви, Софійського монастиря) було створено музейний комплекс «Київський Акрополь»¹⁰².

Аналізуючи генеральний план розбудови Києва, можемо прослідкувати схожу критику старого імперського планування та містобудівництва, яке

⁹⁸ Слова з першого Гімну СРСР, так званого «Інтернаціоналу».

⁹⁹ Мова тут йдеться не лише про пам'ятники, а й загалом про пам'ятки архітектури (старовинні церкви, старі будівлі і тд.).

¹⁰⁰ Генеральный план реконструкции города Москвы. 1936. С. 85.

¹⁰¹ Мазур Т. Генеза законодавства радянської України у сфері охорони культурної спадщини (1919–1930-ті роки). *Науковий вісник Ужгородського Національного університету*. 2019. Т. 1. № 58. С.26.

¹⁰² Кохан О. Київ у 1930-х роках (загальна характеристика). *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2020. № 31. (1) С. 33.

потрібно було переробити згідно з нових радянських стандартів¹⁰³. Уособленням старої дореволюційної Росії в архітектурі, для радянських діячів, була наявність великої кількості сакральних споруд. Проте масове нищення радянською владою близько 3000 храмів та монастирів по території всієї України за період 1920–1930-х років не вичерпувалося лише питанням містобудування. Руйнування культових споруд виступало одним з ключових аспектів впровадження політики боротьби з релігією¹⁰⁴.

Суспільний устрій, який намагалася втілити радянська влада, потребував нових за смисловим наповненням маркерів простору. У цій системі не залишалося місця для сакральної архітектури¹⁰⁵. Найбільший наступ на Церкву, що перетворився на тотальне знищення духовно-релігійної сфери, мав місце під час так званої «безбожної п'ятирічки» у 1930-х роках¹⁰⁶. Останнє ставало інтегральною складовою розбудови нових і перебудови наявних міст.

Найвідомішим прикладом руйнації сакральних споруд є будівництво урядового центру у Києві. Задля його створення планувалося знести велику частину старого центру Києва: Михайлівський Золотоверхий монастир, Трьохсвятительську церкву. Окрім цього, планувалося знести й будівлі не релігійного характеру, наприклад будівлі Київського реального училища та низку інших будівель, що знаходилися на Володимирському проїзді¹⁰⁷.

8 серпня 1934 року президією Київської міської ради було прийнято постанову «Про закриття Трьохсвятительської церкви», а її територію було

¹⁰³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6686. Арк.102-113, Хаустов П. Генеральний план реконструкции Киева. *Архитектура СССР*. 1938. № 5 (травень). С. 4-9.

¹⁰⁴ Киридон А. Руйнування культових споруд (1920–1930-ті рр.): порушення традиційної ритмології простору. *Проблеми історії України: факти, судження пошуки*. 2013. № 22. С. 95-96.

¹⁰⁵ Киридон А. Сакральний простір по-радянськи (1920–1930-ті роки) *Причорномор'я: історико-правовий, мовний, етнокультурний та релігійний виміри: збірник наукових праць*. №. 10 Одеса. 2025. С. 203-204.

¹⁰⁶ Блажевич Ю. Руйнація духовно-релігійної сфери повсякденного життя подільян в умовах більшовицької «модернізації» України у 20-х роках ХХ ст. *Хмельницькі краєзнавчі студії*. № 23. 2019. С. 52.

¹⁰⁷ Ерофалов-Пилипчак Б. Архитектура советского Киева. Киев, 2010. С. 227.

передано комісії зі спорудження урядових будівель¹⁰⁸. Остаточну церкву розібрали влітку 1935 року¹⁰⁹. Така ж доля чекала і Михайлівський монастир, руйнація якого розпочалася ще у 1934 році й остаточно завершилася через 3 роки – 14 серпня 1937 року¹¹⁰. Поруч з будівництвом урядового кварталу, було розпочато спорудження будинку, в якому мали проживати співробітники НКВС та інших державних установ. Місце будівництва було вибрано на території церкви Святого Георгія¹¹¹, яку було знесено у 1934 році¹¹².

Досить поширеною практикою була руйнація культових споруд не лише задля будівництва на їх місці нових будівель, а й для створення кращих магістральних доріг. Так, наприклад, було зруйновано Ірининську колону (стовп), що розміщувалась на розі вулиць Ірининської та Володимирської¹¹³.

У генеральному плані Києва особливу увагу, як і у плані Москви, приділяли розбудові навколо річки¹¹⁴. Задля очищення території для спорудження нового річкового порту та переробленої Поштової площі у 1936 р. було знищено церкву Різдва Христового, відому як «Шевченкова церква»¹¹⁵. Розглядалась і можливість розширення і перебудови території біля іншої площі – Печерської (див. Додаток 2). Задля цього було знесено Церкву Святої Ольги¹¹⁶.

Однією із важливих ініціатив генерального плану Києва, як і плану Москви, було будівництво нових зелених масивів, тобто, паркових зон. Її реалізація також мала негативний вплив на збереження культових місць та споруд. Хоча у більшості випадків нові паркові зони розташовувались на території не забудованої чи мало забудованої частин міста, досить частими

¹⁰⁸ Гнатюк Н. Будівництво та реконструкція комунального господарства Києва — нової столиці Радянської України (1934–1940 рр.). *Сторінки історії*. 2013. № 35. С. 167.

¹⁰⁹ Геврик Т. Втрачені архітектурні пам'ятки Києва. Нью Йорк, 1982. С. 17.

¹¹⁰ Коренюк Ю. Нові архівні матеріали з історії порятунку художнього ансамблю Михайлівського Золотоверхого собору. *Студії мистецтвознавчі*. 2012. № 2 С. 44.

¹¹¹ Знаходилася поблизу Софії Київської.

¹¹² Геврик Т. Втрачені архітектурні пам'ятки Києва. С. 20.

¹¹³ Там само. С. 19.

¹¹⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6686. Арк. 109.

¹¹⁵ Геврик Т. Втрачені архітектурні пам'ятки Києва. С. 35.

¹¹⁶ Там само. С. 50.

були випадки розміщення парків на місці колишніх церков або кладовищ¹¹⁷. Одним з найбільших мав стати і Щекавицький парк, розміщений на однойменній горі. Задля його створення знищили церкву Усіх Святих та кладовище, що розміщувались там же¹¹⁸.

Таким чином, під час розбудови нової столиці задля будівництва нових споруд, магістралей, площ чи парків було знесено багато релігійних споруд. Найвідомішими з них є військовий Микільський собор (розташовувався на території сучасного палацу дітей та юнацтва), Десятинна церква (знаходилась поблизу сучасного музею історії України), фонтан Самсон (поділ, поблизу Конtrakтової площі), Церква Успіння Богородиці Пирогощі (Конtrakтова площа)¹¹⁹ та багато інших.

Схожим чином більшовицька влада діяла і щодо пам'ятників. Станом на початок 1930-х років, у Києві були присутні монументи, споруджені за імперських часів (див. Додаток 3). Одним з таких був пам'ятник Богдану Хмельницькому, що знаходився на Софійській площі, велика частина якої відводилася для будівництва урядового центру Києва. Приклад монументу Богдану Хмельницькому добре ілюструє, як радянська влада зберігала окремі історичні пам'ятки.

Ідея його спорудження з'явилася ще у середині XIX століття. Імперський дипломат Іван Фрейганг (генеральний консул Росії у Ломбардо-Венеції) у листі до графа Орлова висловив думку про необхідність встановлення пам'ятника Хмельницькому хоча б у Переяславі. Він мав би символізувати образ переможця над ворогами Росії. Тоді ця ідея, через смерть Фрейганга, не була реалізована та на деякий час була забута¹²⁰.

¹¹⁷ Хаустов П. Генеральний план реконструкции Киева. *Архитектура СССР*. 1938. № 5 (травень). С. 8.

¹¹⁸ Геврик Т. Втрачені архітектурні пам'ятки Києва. С. 56-57.

¹¹⁹ Історико-містобудівні дослідження Києва / за ред Вечерського В. В. Сердюк О. М. – Київ, 2012. С. 174-181.

¹²⁰ Кужельна О. Непростий шлях Б. Хмельницького до Софіївської площі (історія спорудження пам'ятника Б. Хмельницькому у Києві в мемуарно-епістолярній спадщині). *Сіверщина в історії України*. Глухів. 2020. №. 13. С. 227.

Після поразки польського повстання 1863 року у свідомості багатьох імперських чиновників та інтелектуалів загострились антипольські настрої та страх через можливе поширення пропольських ідей у «Південно-Західному краї» імперії. Саме у цьому контексті постать Богдана Хмельницького набувала нового значення як символ антипольської боротьби¹²¹.

Таким чином, від самого початку, пам'ятник Богдану Хмельницькому створювався не лише для вшанування історії та історичної постаті, а як інструмент формування імперської колективної пам'яті. Пам'ятник мав би закріпити імперське бачення, в якому гетьман фігурує як символ боротьби проти ворогів царизму та «возз'єднання» України і Росії¹²². Зі встановленням радянської влади, ставлення до пам'ятника Хмельницькому почало мінятися. Імперська символіка, написи на постаменті¹²³ і сам пам'ятник, почали негативно сприйматись новою владою¹²⁴.

Радянська історіографія 1920-х – початку 1930-х рр. та один з найавторитетніших на той час дослідників «козацької доби» Микола Петровський, характеризували Хмельницького як зрадника і ворога звичайного українського селянства, що прагнув зрівнятися у правах з польськими феодалами. Переяславський договір 1654 року ж вважали змовою російських і українських феодалів задля встановлення колоніального правління на цих землях¹²⁵.

Отже, не є дивним те, що пам'ятник на Софійській площі ставав незручним для офіційної радянської влади. Хоча партійні діячі бажали зруйнувати пам'ятник Хмельницькому, однак у 1930-х роках не було видано

¹²¹ Там само. С. 227-228.

¹²² Там само. С. 227-232.

¹²³ «Волимь подъ царя восточнаго, православнаго», «Богдану Хмельницкому единая, недѣлимая Россія», «1654— 1888».

¹²⁴ Сарапіна Є. Київські перехрестя політик пам'яті. *Пострадянські контрасти: пам'ять, ідеологія, конфлікт*. №1. 2013. С. 7; Ернст, Ф. 1930. Київ: Провідник. Київ. С. 333-335.

¹²⁵ Єкельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / Пер. з англ.: М. Климчук, Х. Чушак. Київ, 2008. С. 41.

постанов про його знесення чи перенесення. Зазвичай, під час великих святкувань пам'ятник забивали дошками¹²⁶.

На відміну від поширеного міфу про всеосяжний вплив центру на творення нової радянської дійсності, доречно говорити й про активну участь республіканських чиновників і інтелектуалів. Вони заповнювали «білі плями» нової політики пам'яті поєднанням лояльності до радянської ідеології з різними формами національної самобутності. Важливим аспектом у цьому є те, що місцеві республіканські еліти та культурні діячі, часто захищаючи власну ідентичність та відмінність, не кидали виклик «центру», а навпаки обґрунтовували нову історичну дійсність¹²⁷.

Так, у другій половині 1930-х років почалось поступове переосмислення образу Богдана Хмельницького. Постанови, видані у 1937 році, що стосувались входження України та Грузії у склад Російської імперії, вперше містили термін «менше зло». Відтепер, Богдана Хмельницького зображували як національного героя, що звільнив Україну від польського гніту і привів її до «возз'єднання» з Росією¹²⁸.

Отже, стратегія формування нового міського простору передбачала не лише його тотальну перебудову, а й збереження певних історичних маркерів. Це могло стосуватися як пам'ятників, так і культових споруд. Влада намагалася інтегрувати ці об'єкти в оновлений міський простір, позбавляючи їх первісного релігійного змісту або наділяючи новими політичними сенсами.

2.3 Більшовицький план монументальної пропаганди

Ленінський план монументальної пропаганди став одним із ключових елементів формування радянської ідеології після більшовицької революції. Пам'ятники в межах цієї політики розглядалися не лише як художні об'єкти, а й як інструменти пропаганди та засоби поширення нового офіційного бачення

¹²⁶ Там само. С. 41-42.

¹²⁷ Там само. С. 22-23.

¹²⁸ Там само. С. 47-48.

історії, за допомогою якого влада намагалась витіснити старі «дореволюційні» уявлення.

Одним із ключових завдань ленінського плану монументальної пропаганди була візуальна демонстрація власної версії історії: історії боротьби пролетарів усього світу проти системи, що їх пригноблювала. Важливим аспектом стало створення історії з власним культом героїв, який не був схожий на попередній дореволюційний. Тут доречно згадати думку дослідника радянської історії Штефана Плаггенборга. У своїй монографії він обстоює ідею, що через створення нового культу героїв, відображеного в пам'ятниках, більшовики намагались замаскувати відсутність власної історії. Таким чином, головна задача «пам'ятників» полягала у демонстрації більшовиків як наслідників пролетарського минулого¹²⁹.

Початком офіційної політики щодо монументалізації пам'яті прийнято вважати декрет РНК РСФСР «Про пам'ятники Республіки» від 12 квітня 1918 року. Документ містив основні положення та принципи, за якими потрібно діяти щодо пам'ятників¹³⁰.

У першому та, напевно найважливішому пункті, декрету передбачався демонтаж пам'ятників «минулої епохи». Тобто, всі пам'ятники, що були встановлені на честь царів чи їхніх «прибічників» та не мали ні історичної, ні художньої цінності й підлягали демонтажу. При цьому, визначенням історичної та художньої цінності мали займатись спеціально створені комісії із залученням народного комісара з просвіти та керівника відділу образотворчих мистецтв разом з художніми колегами, що в той час діяли в Москві та Петрограді¹³¹.

¹²⁹ Плаггенборг Ш. Революция и культура: Культурные ориентиры в период между Октябрьской революцией и эпохой сталинизма / Пер. с нем. И. Карташевой. СПб. 2000. С. 276.

¹³⁰ Декрет СНК о памятниках Республики. 12 апреля 1918 г. Декреты Советской власти о Петрограде. 25 октября (7 ноября) 1917 г. – 29 декабря 1918 г. М.П. Ирошников. Ленинград. 1986. 95-96. URL: <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/12378-30-iyulya-postanovlenie-ob-utverzhenii-spiska-pamyatnikov-velikim-lyudyam#mode/inspect/page/1/zoom/4> (дата звернення: 15.03.2026).

¹³¹ Там само. С. 156.

Наступним, не менш важливим етапом ленінського плану монументальної пропаганди, було з'ясувати, кому потрібно зводити нові пам'ятники. Згідно з постановою РНК від 30 липня 1918 року «Про затвердження списку пам'ятників великим людям», було визначено основний список людей, яким мали зводити пам'ятники¹³².

У фінальний список увійшла велика кількість людей, яких розділили на декілька груп:

- I. Революціонери (Маркс, Енгельс¹³³, Спартак, Робесп'єр, Роза Люксембург та ін.);
- II. Письменники та поети (Достоевський, Лєрмонтов, Гоголь, Пушкін, Шевченко та ін.)¹³⁴;
- III. Філософи та вчені (Сковорода, Ломоносов, Менделєєв та ін.)¹³⁵;
- IV. Митці (Врубель, Шубін та ін.)¹³⁶;
- V. Композитори (Мусоргський, Скрябін, Шопен)¹³⁷;
- VI. Артисти (Комісаржевська, Мочалов тощо)¹³⁸.

Аналізуючи список осіб, яким нова влада пропонувала зводити пам'ятники, можемо прослідкувати прагнення більшовиків до творення нової системи символів. Адже між постатями, що згадуються в документі (Спартак та Роза Люксембург, Гарібальді та Бауман), майже не було нічого спільного. Єдине, що могло їх об'єднувати, це те, що вони, згідно з більшовицькою думкою, заступались за «слабких світу цього», утілюючи це у ідеях про «світле майбутнє». Поряд з цими діями та ідеями себе хотіли поставити більшовики й сам Ленін, який виявляв особистий інтерес до монументальної

¹³² Декрет СНК о памятниках Республики. 12 апреля 1918 г.

¹³³ Хоча їх і відносили до представників I групи, в документі окремим пунктом було зазначено, що найкраще було б ставити пам'ятники саме Енгельсу та Марксу. Там само.

¹³⁴ Там само.

¹³⁵ Там само.

¹³⁶ Там само.

¹³⁷ Там само.

¹³⁸ Там само.

пропаганди¹³⁹. У цьому власне, й була історичність посилу, який більшовики прагнули втілити у монументальній пропаганді: ідеї, за які люди виступали з давніх часів, знайшли своє відображення лише у діяльності комуністичної партії¹⁴⁰.

Окрім увічнення пам'яті культурних діячів та класиків минулого, важливим інструментом для легітимації радянської влади у цей період стало спорудження «нових» пам'ятників: обелісків або пам'ятних дощечок. Якщо перші мали відігравати роль схвалення з боку «авторитетів минулого», то другі – це передусім монументи загиблим під час революції. Таким чином, пам'ятники мали нагадувати та свідчити про героїзм захисників нового режиму¹⁴¹.

Першим документом, виданим в радянській Україні, що відображав радянську політику щодо пам'ятників, є аналогічний до російського, декрет РНК «Про пам'ятники республіки» від 7 травня 1919 року, підписаний Християном Раковським. Декрет визначав, що пам'ятники, споруджені на честь «царів та слуг», що не мають художньої чи історичної цінності, мали бути зняті та відправлені в музеї до зберігання. Втілювати в життя положення цього декрету мав Всеукраїнський комітет з охорони пам'ятників та давнини¹⁴². Фінансування і спорудження нових пам'ятників, попри нестачу грошей та бойові дії, що в цей час точилися на території України, покладали на місцеві ради робочих депутатів та комітети КП(б)У. Саме вони мали займатися створенням структур та органів, які б втілювали програму монументальної пропаганди на місцях¹⁴³.

¹³⁹ Плаггенборг Шт. Революция и культура: Культурные ориентиры в период между Октябрьской революцией и эпохой сталинизма. С. 276-277.

¹⁴⁰ Там само. С. 277.

¹⁴¹ Кузіна К. В. Пам'ятники як місця пам'яті у символічному просторі міст Радянської України (1920–1930-ті рр.). *Нові сторінки історії Донбасу*. 2018. №. 27. С. 124.

¹⁴² Там само. С. 120-121.

¹⁴³ Лисенко Л. Скульптура. Історія українського мистецтва: У 5 т. НАН України, ІМФЕ ім. М. Рильського; Київ. 2007. Т. 5: Мистецтво XX ст. С. 200.

Невдовзі після прийняття декрету, у Києві почалися перші знесення пам'ятників, що символізували «минулу епоху». Були демонтовані пам'ятники імперським діячам та імператорам: Миколи II та Олександрю II, генерал-губернатору Олександрю Дерентельну, графу Бобринському та іншим. Одночасно з цим, відбувалися заходи з перейменування вулиць, парків та скверів де ці пам'ятники знаходились¹⁴⁴.

У середині 1920-х років, відбулися великі зміни у впровадженні політики монументальної пропаганди, після смерті Леніна відбувається творення його культу. Відображення цього ми можемо прослідкувати і в офіційній політиці щодо спорудження пам'ятників. Відтепер, кожне велике місто мало мати свій власний монумент «великого вождя».

Одразу після смерті Леніна, його образ став символом, що мав на меті об'єднати суспільство навколо влади. Партійне керівництво вбачало можливість через насадження цього культу відродити згасаючий революційний ентузіазм¹⁴⁵. Представники влади мали на меті затвердити план масової пропаганди, метою якої було переконати суспільство у спадкоємності курсу партії після смерті Леніна¹⁴⁶. Зрозумілим чином, важливу роль відігравала і візуальна пропаганда. Після смерті Леніна, його зображення можна було зустріти всюди: від чайних чашок до фарфорових глечиків. Результатом стала і велика кількість новоспоруджених монументів Леніна по всьому Радянському Союзу¹⁴⁷.

Задля того, щоб вирішити питання візуального вигляду пам'ятників у 1924 році, при ЦВК СРСР було створено окрему спеціальну комісію з увіковічнення пам'яті Леніна. Вона мала займатися розглядом та

¹⁴⁴ Кузіна К. В. Пам'ятники як місця пам'яті у символічному просторі міст Радянської України (1920–1930-ті рр). С. 120 -121.

¹⁴⁵ Тумаркин Н. Ленин жив! Культ Ленина в Советской России / Пер. с англ. С. Л. Сухарева. СПб. 1999. С. 187-188.

¹⁴⁶ Там само. С.191-193.

¹⁴⁷ Там само. С. 207-218.

затвердженням проєктів пам'ятників, присвячених вождю, та ініціювала їх спорудження і встановлення у найбільших містах республіки¹⁴⁸.

Хоча через рік комісію було ліквідовано, а її функції перерозподілено, але відтепер пам'ятники повинні були створюватися згідно з візуальних вимог, висловлених партійними діячами, відповідальними за їх спорудження. Відтак, архітектор більше не міг спорудити будь-який пам'ятник, не затвердивши візуальний вигляд з керівними органами, що завжди могли втрутитися у виконання його роботи¹⁴⁹.

У перші роки після революції, пам'ятники зазвичай споруджували просто на місці старих дореволюційних. Відтепер було надано нові рекомендації щодо їх місцезнаходження. Найкращим місцем для пам'ятника вважали площу перед фабрикою або заводом. Іншими пріоритетними варіантами могли стати: нові райони міст, сади та парки, адже зазвичай там збиралася велика кількість людей. Окремо зауважимо, що найкращі, за думкою архітекторів та проєктувальників, місця мали відводитися для спорудження пам'ятників Леніну¹⁵⁰.

У 1930-х роках культ Леніну почав втрати свою самостійність, ставши тлом для возвеличення Сталіна, чия постать почала займати центральні місця у радянських ритуалах. Якщо раніше наголошувалося на прямому зв'язку звичайного народу з ідеями Леніна, то відтепер Сталін став єдиним посередником між вождем та пролетарями. «Геній» Леніна віднині продовжує існувати лише в його «достойному наступнику»¹⁵¹. Сталін одночасно зображується і як скромний учень Леніна, і як великий вождь, що продовжує роботу останнього¹⁵².

¹⁴⁸ Кузіна К. В. Пам'ятники як місця пам'яті у символічному просторі міст Радянської України (1920–1930-ті рр.). С. 129.

¹⁴⁹ Там само. С. 129.

¹⁵⁰ Голлербах Э. Ленин в монументальном искусстве. О памятнике Ленину: сб. статей. Ленинград. 1924. С. 79-80.

¹⁵¹ Тумаркин Н. Ленин жив! Культ Ленина в Советской России. С. 225-226.

¹⁵² Ventsel A. "Lenin is the Stalin of today": A deictic approach to the cult of the leader. *Russian Journal of Communication*. 2011. №4. Р. 45.

Той хто говорить, той і визначає реальність якою керуються маси¹⁵³. У радянському дискурсі цю позицію займав сам Сталін, що не просто висловлювався у рамках існуючої системи, а фактично створював її. На думку Андреаса Ветсея, доречніше було говорити не про те, що Сталін підлаштовувався під Леніна, а радше навпаки, Ленін визначався через Сталіна. У цій парадигмі говорити про два окремі культи Леніна та Сталіна у 1930-х – 1940-х рр. було б помилкою, адже насправді існує лише один культ – культ Сталіна, що включений у образ Леніна¹⁵⁴. Тому не є дивним що, пропагування образу Сталіна відбувалося, у тому числі, через його повсюдне зображення у вигляді пам'ятників або барельєфів разом чи біля Леніна, натякаючи на Сталіна як продовжувача його політики¹⁵⁵.

2.4 Пам'ятники в генеральному плані розбудови Києва

Згідно з генеральним планом кожна велика площа мала передбачати пам'ятник, присвячений визначній особі або події. Пропоную більш детально розглянути декілька прикладів.

Пам'ятник Леніну

Центральне місце в урядовому плані розбудови Москви займає будівництво нового центру міста. Головною окрасою, що мала уособлювати видозмінений міський простір, мав стати багатометровий пам'ятник Леніну на головній будівлі СРСР – Палаці Рад¹⁵⁶. Схожий підхід ми бачимо й у генеральному плані розбудови Києва, за яким пам'ятник Леніну мав знаходитись на новій урядовій площі¹⁵⁷.

Згідно з початковим планом будівництва урядового кварталу у Києві, багатометровий пам'ятник Леніну мав вирізнятися поміж будівель РНК та ЦК

¹⁵³ Там само. С. 46.

¹⁵⁴ Там само. С. 45-47.

¹⁵⁵ Тумаркин Н. Ленин жив! Культ Ленина в Советской России. С. 222-223.

¹⁵⁶ Генеральный план реконструкции города Москвы. С. 73.; Головна будівля генерального плану реконструкції Москви з великим пам'ятником Леніну на горі. Мала знаходитись на місці Храму Христа Спасителя, однак так і не була збудована.

¹⁵⁷ Хаустов П. Генеральный план реконструкции Киева. *Архитектура СССР*. 1938. № 5 (травень). С. 8.; Детальніший площа розглянута у 3 розділі.

КП(б)У¹⁵⁸. Проектуванням пам'ятника мала займатися окрема комісія, конкурс на яку Політбюро ЦК КП(б)У оголосило 31 травня 1934 року¹⁵⁹. Але, після розгляду перших ескізних варіантів, урядова комісія, відповідальна за будівництво центру міста, оголосила новий конкурс, де архітектори мали спроектувати окрім цих будівель, і пам'ятник Леніну також. Пояснювали це тим, що для цілісного проектування урядового центру його не можна розривати на окремі частини¹⁶⁰.

У фінальному варіанті урядової площі, що увійшов до генерального плану Києва, пам'ятник Леніну мав розміщуватись на краю схилу (на місці фунікулеру), дивитись у бік Дніпра та мати у висоту приблизно 75 метрів¹⁶¹. Важливим аспектом будівництва урядової площі та монумента Леніну було зведення поблизу пам'ятника Сталіну. Згідно з проектом, урядова площа мала стати місцем проведення великих урочистостей та парадів. Окреме місце на ній відводилось для постановки пам'ятника Сталіну. Розміщуватися він мав біля трибун, розташованих з правої сторони площі. Самі трибуни створювались за зразком трибун на Красній площі, однак замість мавзолею мав стояти Сталін¹⁶². Однак пам'ятники Леніну та Сталіну на урядовій площі так і не були збудовані.

Пам'ятник Шевченку

Про політично активну українську інтелігенцію початку XX століття часто казали, що в одній кишені вони носять «Кобзар», а у іншій «Капітал»

¹⁵⁸ Молокин А. Г. Проектирование Правительственного центра УССР в Киеве. *Архитектура СРСР*. 1935. №9. 1 сентября. С. 12.

¹⁵⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 339. Арк. 86.

¹⁶⁰ Костючок О. Урядовий центр у Києві (1934-1937): історія будівництва. *Студії мистецтвознавчі*. 2013. № 1-2. С. 105-106.

¹⁶¹ Марковський А. Архітектор Лангбард: варіанти вирішення Урядового кварталу у м. Києві 1935 року. *Містобудування та територіальне планування*. 2014. №. 51. С. 343; Довгалюк І. Урядовий майдан столиці Радянської України. *Архітектура Радянської України*. 1938. № 6. червень. С. 10.

¹⁶² Ерофалов-Пилипчак Б. Л. Архитектура советского Киева. Київ, 2010 С. 222.

Карла Маркса¹⁶³. Тому не дивно чому радянська політична еліта, до складу якої входила велика частина українців, підтримувала ідеї щодо присвоєння образу Шевченка більшовиками.

Під час революції 1917 року культ Шевченка досяг високого рівня, тому логічним чином, більшовицька влада намагається адаптувати його для своїх потреб. Поета інтегрували в радянський пантеон героїв, змінивши акценти в його творчості з національних ідей на соціально-революційні¹⁶⁴. Процес його інкорпорації до радянського дискурсу супроводжувався активною монументальною політикою та державними заходами. У 1918 році було споруджено перші пам'ятники у Петрограді, а у 1920 році уряд УСРР оголосив день смерті Шевченка державним святом. Хоча у наступному році свято було скасовано, ми чітко можемо прослідкувати заходи, які проводила радянська влада для привласнення образу Тараса Шевченка¹⁶⁵.

Перші пам'ятники, присвячені Шевченку, у Києві були споруджені ще у часи громадянської війни. У 1919 та 1920 роках було споруджено тимчасові монументи – бюсти поета. Перший, що стояв на Царській площі (сучасна Європейська) був знищений після приходу до Києва білогвардійців. Інший, що розташовувався на місці пам'ятника княгині Ользі, поблизу Михайлівського монастиря, під час перебування у місті польських військ, був переміщений до музею на зберігання¹⁶⁶.

Згідно з генеральним планом розбудови Києва, складовою реконструкції міста мало стати зведення пам'ятника Тарасові Шевченку. Розташовуватись він мав у парку, нині названому на його ж честь¹⁶⁷. Цікавою є історія спорудження цього пам'ятника. Спорудження та відкриття пам'ятника

¹⁶³ Ярослав Грицак: роль лівих у порятунку України може стати дуже важливою. URL: <https://ucu.edu.ua/news/yaroslav-grytsak-rol-livyh-u-poryatunku-ukrayiny-mozhe-staty-duzhe-vazhlyvoyu-politychna-krytyka/> (дата звернення: 26.03.2026).

¹⁶⁴ Півторак Ю. Тарас Шевченко у текстах «Образотворчого мистецтва» та радянській політиці пам'яті 1930-х. *Сучасне мистецтво*. № 20 (2024). С. 123.

¹⁶⁵ Там само. С. 123-124.

¹⁶⁶ Щітківський І. Пам'ятник Т. Шевченкові в Києві. Тарас Шевченко. *Збірник*. Київ: Державне видавництво «Київ», 1921. С. 116.

¹⁶⁷ Хаустов П. Генеральний план реконструкции Киева. С. 8.

Шевченку хотіли присвятити до подій святкування 75-річчя з дня смерті поета. Його, згідно з протоколом засідання № 37 ЦК КП(б)У від 8 квітня 1935 року, планувалося спорудити до осені 1936 року. Знаходитись повинен був на місці пам'ятника Миколи І у сквері поблизу Київського державного університету¹⁶⁸.

Виготовленням пам'ятника мав займатися архітектор, що раніше вже працював над увіковічненням пам'яті поета: Матвій Манізер. Начальником будівництва було призначено Пимона Рудякова, архітектурна група якого разом з Манізером займалася спорудженням пам'ятника Шевченкові у Харкові¹⁶⁹.

Трохи пізніше буде створено комітет у складі Іллі Шелехеса¹⁷⁰, Володимира Затонського¹⁷¹, Займяра Ашрафян¹⁷², Андрія Хвилі та інших, що мали слідкувати за процесом будівництва пам'ятника.¹⁷³ Гроші на його спорудження виділялися коштом резервного фонду Раднаркому УСРР. Загалом кошторис пам'ятника оцінювали у 35 тисяч карбованців.¹⁷⁴

Згідно з інтерв'ю, яке Манізер дав у «Літературній газеті» у 1935 р. проєкт пам'ятника Шевченку у Києві мав бути схожий на той, що спорудили в Харкові. Окремо зазначалось і про те, що участь у проєктуванні мав брати Лангбард¹⁷⁵, проєкт урядового центру якого трохи пізніше почнуть реалізовувати на Михайлівській площі¹⁷⁶.

Початковий проєкт пам'ятника, окрім постаті самого Шевченка, містив фігури селян, із наголосом на нестерпних умовах їхнього життя за імперських

¹⁶⁸ ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 6. Спр. 374 Арк. 1.

¹⁶⁹ Там само. Арк. 1; Пам'ятник Шевченкові у Києві. *Діло*. 1935. №102. 18 квітня. С. 1.

¹⁷⁰ Радянський державний і партійний діяч, заступник голови РНК УСРР.

¹⁷¹ Радянський державний діяч, член АН УСРР.

¹⁷² Директор Українського інституту Червоної професури у Києві, завідувач відділу пропаганди та агітації ЦК КП(б)У.

¹⁷³ ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 6. Спр. 374. Арк. 141.

¹⁷⁴ ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 6. Спр. 376. Арк. 14.

¹⁷⁵ Білоруський архітектор, розробив проєкт урядового центру Києві, за його проєктами розробили будівлі АН БСРР, дім Червоної Армії та будинок опери і Балету БСРР у Мінську.

¹⁷⁶ Проєкт пам'ятника Т. Г. Шевченкові в Києві. *Літературна газета*. 1935. №55. 6 грудня. С. 1.

часів, та басейн з водою біля підніжжя пам'ятника. Однак урядова комісія, до складу якої долучився і перший секретар ЦК КП(б)У Станіслав Косіор, побажала внести власні правки щодо пам'ятника, дещо змінивши візуальний вигляд. Хоча суть пам'ятника, у якому фігура Шевченка поставала поряд з селянами залишалася майже не змінною¹⁷⁷.

Після остаточного обговорення та висновків Володимира Затонського та Андрія Хвилі, перероблений проєкт 27 травня 1936 року було прийнято до розробки. Остаточну дату спорудження, через внесені правки було перенесено на 1937 рік¹⁷⁸. Однак, майже весь склад комісії, що брав участь у розробці пам'ятника, окрім Манізера, став жертвою Великого терору. Через це, процес спорудження пам'ятника дещо призупинився.

Згідно з протоколом засідання ЦК КП(б)У № 85 від 26 березня 1937 року, було схвалено новий проєкт пам'ятника¹⁷⁹. Відтепер Манізер продовжив свою розробку разом з російським архітектором Євгеном Левінсоном. У результаті їхньої роботи в нових обставинах пам'ятник національну героєві перетворили на похмурого та «насупленого» «поета-революціонера», як і більшість радянських пам'ятників. Замість реальних людей на постаментах у 1930-х рр. поставали гіперболізовані символи, покликані маркувати новий радянський простір¹⁸⁰.

При цьому, політика такого спотворення стосувалася не лише пам'ятників національним героям, а й загалом усіх споруджених монументів. Яскравим прикладом є пам'ятник Леву Камєневу¹⁸¹ у Києві. У 1937 році, вдова Камєнева звернулася до військового керівництва з протестом щодо його встановлення. Вона стверджувала, що проєкт пам'ятника взагалі не

¹⁷⁷ Образотворче мистецтво. *Червоний шлях*. 1936. №2. 1 лютого С. 200.

¹⁷⁸ Там само. С. 200.

¹⁷⁹ ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 6. Спр. 438. Арк. 69.

¹⁸⁰ Там само. С. 48, Тарапон О. Монументалізація постаті Т. Шевченка в Радянській Україні 1930-х рр.: підміна національних цінностей. *Наукові записки з української історії*. 2019. № 46. С. 81-82.

¹⁸¹ Командувач східного фронту під час громадянської війни, пізніше очільник Червоної Армії.; Далі дискусій щодо встановлення пам'ятнику діло не дійшло.

відображав реальну особу, зокрема, його поставили поруч з гарматою, хоча він ніколи не був артилеристом. Однак для радянських ідеологів постать, зображена на пам'ятнику, не мала значення. Радянська монументальна пропаганда у другій половині 1930-х рр., на відміну від раннього ленінського періоду, працювала за єдиним шаблоном, як для «національних», так і «соціалістичних» героїв. Реальні риси стиралися, а на їх заміну створювалися нові, ідеологічно вигідні образи¹⁸².

Повернемося до пам'ятника Шевченку у Києві. Згідно з протоколом засідання №6 політбюро ЦК КП(б)У від 16 грудня 1938 року було визначено фінальний вигляд монументу, яким він уже і буде споруджений¹⁸³. Відтепер пам'ятник містить лише власне Шевченка, а фігури селян були повністю прибрані. Пам'ятник планували виробити з бронзи, а постамент – з граніту.¹⁸⁴

Новою та остаточною датою постанови мало стати 9 березня 1939 року, 125-та річниця ювілею Тараса Григоровича Шевченка. Місце спорудження залишалося те ж саме – напроти Київського державного університету. Саме будівництво було доручено управлінню у справах мистецтва, що діяло при РНК УСРР. Хоча деталей у пам'ятника стало менше, однак кошторис пам'ятника відтепер становив 150 тисяч карбованців¹⁸⁵. (див. Додаток 4)

На цей раз відкриття пам'ятника відбулося у наперед визначенні терміни. Відкриття пам'ятника мало стати головною подією святкування річниці. Увечері цього ж дня відбулося урочисте нагородження головних скульпторів Манізера та Левінсона.¹⁸⁶

Пам'ятник Пушкіну

Російська культура у новому радянському суспільстві мала подавалася як найбільш передова, та така, що допомогла всім іншим народам звільнитися від

¹⁸² Там само. С. 81-84.

¹⁸³ ЦДАГО. України. Ф.1. Оп. 6. Спр. 467 Арк. 61.

¹⁸⁴ Там само. С. 161.

¹⁸⁵ Там само. С. 161.

¹⁸⁶ Вся країна святкує ювілей Тараса Григоровича Шевченка. *Літературна газета*. 1939. №12. 12 березня. С. 4.

імперського «шовінізму». Вона ставала «цементом», що мала тримати усі народи до купи. Російська мова та історія ставала обов'язковим елементом що мали знати всі пролетарі Радянського Союзу. Відтак «російська» культура та її минуле, відтепер ставало «радянським», очищеним від монархізму, релігії, але наповненою «державністю» та «героїзмом». Культури радянських республік могли залишатися «національними за формою», однак мусили бути «соціалістичними» та «радянськими» за змістом, де стандартом «радянськості» виступала перероблена російська культура¹⁸⁷. Власне, російські класики Пушкін, Толстой, Глінка були вписані у новий радянський пантеон героїв¹⁸⁸.

У 1930-ті рр. радянська влада готувалась до ще одного великого свята: відзначення сторіччя з дня смерті Олександра Пушкіна у 1937 році. Для підготовки до святкування у Києві, республіканська влада створила окремий комітет, що мав займатися усіма питаннями і організацією свята¹⁸⁹. Важливим аспектом цього дійства мало стати відкриття пам'ятника Пушкіну¹⁹⁰.

Відразу після більшовицької революції, ліві митці, особливо Маяковський, критикували культ Пушкіна. Більшість з них вважали його символом старого режиму та представником буржуазного класу, що не заслуговує навіть згадки. Радянській владі повинен був свій власний історичний канон, що охоплював усі сфери культурного життя. Тому логічним стала думка до присвоєння Пушкіну пролетарських рис¹⁹¹.

Пушкін став гарним інструментом для русифікаторської політики центру. Він позиціювався як «найкращий зразок митця», до якого мають тягнутися усі інші народи. Досить популярним стала ідеологічна теза про те, що тільки радянська людина, може по-справжньому зрозуміти Пушкіна, адже

¹⁸⁷ Slezkine Y. The USSR as a communal apartment, or how a socialist state promoted ethnic particularism. *Slavic Review*. 1994. Vol. 53, No. 2. P. 414-452.

¹⁸⁸ Там само. С. 446.

¹⁸⁹ ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 6. Спр. 408 Арк. 219.

¹⁹⁰ Там само. Арк. 17.

¹⁹¹ Dobrenko E. Pushkin in Soviet and post-Soviet culture. In: Kahn A, ed. *The Cambridge Companion to Pushkin. Cambridge Companions to Literature*. 2006. P. 203-204.

знає російську мову. Відтак його образ мав підкріплювати ідею про месіанство російського народу та його культури, як «старшого брата»¹⁹². Фінальним етапом у формуванні з Пушкіна головного «радянського» поета мало стати святкування з 100-річчя з дня смерті поета. Пушкін мав стати постаттю, що об'єднує усі народи, адже пролетарська культура не має кордонів¹⁹³.

Повернімося до ідеї спорудження пам'ятника в Києві. Головним архітектором, що мав відповідати за його спорудження, був призначений Адольф Страхов¹⁹⁴. Пам'ятник мав бути 14 метрів заввишки, зроблений з бронзи та граніту. Розташовувати його планували у Пушкінському парку, біля заводу «Більшовик»¹⁹⁵.

Через декілька місяців, було обрано нове місце де мав би знаходитись пам'ятник – територія біля Оперного театру¹⁹⁶. Таке рішення пояснили тим, що вулиця Короленка, на якій він і мав бути встановлений, більш людна. Окрім цього, відтепер Пушкін мав знаходитись у тому ж районі, де й пам'ятники Леніну та Шевченку¹⁹⁷.

Згідно повідомлень у періодиці, встановити пам'ятник до дня святкування так і не вдалося. Пояснювалось це тим, що комісія у справах при РНК УРСР, під час розгляду проєкту, не була задоволена візуальним виглядом пам'ятника¹⁹⁸. Однак, попри внесені зміни пам'ятник встановлений все одно не був. Весною 1939 року, представники управління у справах мистецтва, що

¹⁹² Там само. С. 206-126.

¹⁹³ Там само. С. 206-207; Немчинов І. Радянський "міф заснування": зміна віх у 1930-х роках. *Sententiae*. 2017. Vol. 36, Iss. 1. С. 89.

¹⁹⁴ Скульптор, художник, автор багатьох пропагандистських плакатів та пам'ятника Михайлові Глінці у Запоріжжі.

¹⁹⁵ Пам'ятник Пушкіну. *Літературна газета*. 1937. №1. 5 січня. С. 4.

¹⁹⁶ Берг Л. Нові Пам'ятники. *Пролетарская правда*. 1937. №26. 2 лютого. С. 4.

¹⁹⁷ Владич А. Пам'ятник великому народному поетові. *Пролетарская правда*. 1938. №91. 21 квітня. С. 4.

¹⁹⁸ Пам'ятник Великому російському поетові О. С. Пушкіну в Києві. *Пролетарская правда*. 1938. №33. 10 лютого. С. 4; Проект Пам'ятника Пушкіну в Києві. *Пролетарская правда*. 1938. №22. 28 січня. С. 4.

діяла при РНК УРСР та відповідали за спородження пам'ятника були звинуваченні у розкраденні державних коштів виділених на пам'ятники¹⁹⁹.

Політична пропаганда в Радянському Союзі була важливим механізмом побудови держави. Одним з головних її інструментів було впровадження політики пам'яті, спрямованої на формування нових уявлень про минуле. Головним інструментом у реалізації політики пам'яті є комеморативні практики, які мають на меті візуалізувати офіційний наратив. До таких практик належить монументальна пропаганда та зміна топоніміки міста. Так буд-які архітектурні зміни, знищення пам'ятників чи культових споруд, підпорядковують одній головній меті: витіснити минулі пам'яті та замінити їх новими. Таким чином під час реалізації Генерального плану з реконструкції Києва місто втратило багато своїх культових споруд. Їхнє руйнування пояснювали необхідністю модернізувати міський простір прибравши непотрібні елементи старовини. Поряд з руйнуваннями існувала можливість збереження окремих «найважливіших» культових споруд. Якщо у генерального плану Москви такими спорудами стали Кремль та Храм Василя Блаженного, то у плані Києва зробили виняток для Києво-Печерської Лаври і Софії Київської.

Схожу політику радянська влада запровадила і щодо пам'ятників. Старі імперські пам'ятники руйнували, а на їхньому місці зводили нові, що маркували простір по-радянському. Однак навіть тут були винятки, як-от пам'ятник Богдану Хмельницькому. Якщо від початку радянські історики вважали Хмельницького зрадником пролетарів, а його пам'ятник на Софійській площі забивали дощечками, то після «переосмислення» історії козацької доби ставлення до Богдана змінилося. Відтепер Хмельницького зображували як національного герою, що возз'єднав Україну з Росією.

¹⁹⁹ Марченко В. По втопаній стежці. *Пролетарская правда*. 1939. №107. 12 травня. С. 4.

Більшовицький план монументальної пропаганди що його реалізовувала радянська влада був одним з найголовніших заходів направлених на формування нової радянської дійсності. Його метою було не лише фізичне усунення з постаментів «царів» та їх «слуг», а й заповнення міського простору новими, радянськими та правильними маркерами. Ним мав стати новий пантеон героїв, від знаних літераторів до звичайних робітників, що мав на меті легітимізувати радянську владу.

Пам'ятники важлива частина нового соціалістичного міста. Споруджували їх зазвичай на місцях старих, дореволюційних або у «найкращих» та «найголовніших» для радянських людей частинах міста, як вхід до заводу чи центру міста. Найголовніші місця зазвичай відводили під спорудження пам'ятника Леніну. Пам'ятники також були важливою частиною генерального плану Києва. Центральним об'єктом всього плану мав стати 75-метровий монумент Леніну, поруч із яким мали встановити багатометрову фігуру Сталіна. Одночасно з цим у місті починають роботу над увіковічненням пам'яті Шевченка та Пушкіна. Попри великі проблеми, що час від часу виникали під час будівництва пам'ятника Шевченку, його все ж таки змогли завершити. На відміну від нього пам'ятники Пушкіна, Леніна чи Сталіна так і не були збудовані.

Розділ 3. Генеральний план реконструкції Києва

Проект постанови генерального плану реконструкції Києва був розроблений РНК та ЦК КП(б)У УРСР ще у травні 1937 року²⁰⁰. Його розробкою займалися Павло Хаустов²⁰¹, Михайло Гречина²⁰², Іван Довгалюк²⁰³ та інші. Однак офіційного затвердження документа того року не відбулося²⁰⁴. Пояснення цьому можна знайти у тогочасній періодиці. Членів Наркомкомунгоспу (одного з органів, що займався розробкою плану) якраз тоді звинуватили у шкідництві, затримці термінів проєктування та реалізації, через що затвердження постійно відкладалося²⁰⁵. Голову Накркомкомунгоспу, Михайла Голубятнікова, було звинувачено в участі в «антирадянській націоналістичній» організації²⁰⁶.

У травні 1938-го р., фінальний, хоч і скорочений, варіант генерального плану розбудови Києва, було опубліковано у провідному радянському архітектурному журналі «Архитектура СССР»²⁰⁷. Офіційно про завершення розробки генерального плану було оголошено лише 29 грудня 1938 року. Тоді, під час зустрічі з першим секретарем УРСР Микитою Хрущовим, розробники генерального плану – АПУ та його головний архітектор Павло Хаустов доповіли про завершення його розробки²⁰⁸.

У нашій роботі ми будемо працювати з архівною та опублікованою версіями генерального плану. Перший містить 43 сторінки, не містить

²⁰⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 7117 Арк. 18-39.

²⁰¹ Один з провідних радянських архітекторів.

²⁰² Архітектор, приймав участь в проєктах урядового центру, червоного стадіону, відповідав за реконструкцію центрального району.

²⁰³ Архітектор, відповідав за реконструкцію печерського району.

²⁰⁴ Там само.

²⁰⁵ РАТАУ. Закінчилась нарада в питаннях перепланування і забудови міст України. *Пролетарская правда* 1938. №30. 6 лютого. С. 2.

²⁰⁶ Спецсообщение Н.И. Ежова И.В. Сталину с приложением копии телеграммы Л.Н. Бельского URL: <https://alexanderyakovlev.org/almanah/inside/almanah-doc/61156> (дата звернення: 06.05.2026).

²⁰⁷ Хаустов П. Генеральный план реконструкции Киева. *Архитектура СССР*. 1938. № 5 (травень). С. 4-9.

²⁰⁸ РАТАУ. Генеральный план реконструкции м. Киева. *Пролетарская правда*. 1938. №298 29 грудня С. 2.

додатків, карт чи фотографій²⁰⁹, другий коротше та містить 6 сторінок, з фотографіями основних проєктів²¹⁰.

3.1 Як виглядає генеральний план

Генеральні плани Москви та Києва схожі за своєю структурою. Вони починаються з короткого екскурсу історією міста, який можна звести до простої тези: дореволюційні міста бридкі своїм наповненням та структурою, тому радянський народ має їх перебудувати²¹¹.

Структура викладу основного матеріалу теж доволі схожа та її можна поділити на декілька основних рубрик: 1) нове районування; 2) електрифікація; 3) водопостачання та будівництво гідротехнічних споруд; 4) будівництво нових площ та магістралей²¹²; 5) озеленення міста; та 6) будівництво нових споруд.²¹³ Надалі, більш детально розглянемо основні складові перебудови міста.

Нове районування. Реконструкція Києва, як і Москви, передбачала розширення адміністративних меж міст. В обох випадках зміни у територіальному устрої міста були доволі значними. Розширення території Києва республіканська влада обґрунтовувала потребою трансформації міста в адміністративний центр республіки. Для цього, як стверджували містобудівники, тогочасних, «штучно створених» за імперських часів меж, було недостатньо. Крім того, прогнозувалося збільшення населення Києва протягом 10 років з 700 тисяч до 1,5 мільйона. «Розмістити» їх планували у межах розбудованого Києва²¹⁴.

²⁰⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 7117 Арк. 18-39.

²¹⁰ Хаустов П. Генеральний план реконструкции Киева. *Архитектура СССР*. 1938. № 5 (травень). С. 4-9.

²¹¹ Генеральный план реконструкции города Москвы. Постановления и материалы. Москва: Московский рабочий, 1936. С. 47-69; ЦДАГО України Ф. 1. Оп. 20. Спр. 7117 Арк. 18.

²¹² Тут же всі питання що пов'язані з транспортом.

²¹³ ЦДАГО України Ф. 1. Оп. 20. Спр. 7117 Арк. 18-39.

²¹⁴ Хаустов П. Генеральний план реконструкции Киева. *Архитектура СССР*. 1938. № 5 (травень). С. 4.

Замість п'яти історичних районів міста, планувалося розбудувати вісім. Ленінський – майбутній центральний район міста, мав охоплювати територію сучасного Хрещатика, урядового кварталу, без території Маріїнського парку, частину Липок та околиці станцій метро «Театральна», «Золоті ворота» та «Площі Українських героїв». Попри те, що він займав лише 0,6% від площі Києва, однак тут проживало 14% населення та була зосереджена найбільша кількість республіканських та обласних адміністративних установ, театрів, кінотеатрів тощо²¹⁵.

Інші райони мали розподілятися таким чином²¹⁶:

Молотовський – Лук'янівка, урядовий центр (Софійська та Михайлівська площі)²¹⁷.

Петрівський – Поділ та Пуща Водиця²¹⁸.

Жовтневий – Шулявка, Караваєві дачі, Святошино, Сирець²¹⁹.

Сталінський – Солом'янка, територія біля Центрального залізничного вокзалу, окрім цього до району приєднувалися селище Першого травня (сучасна Чоколівка) та Олександрівська Слобідка²²⁰.

Кагановський – від вулиці Павла Скоропадського вздовж вулиці Великої Васильківської до Голосієва²²¹.

Кіровський – Печерськ, Звіринець та Теличка²²².

Дарницький – Труханів острів та весь Лівобережний Київ (приблизно територія сучасного Дніпровського району до проспекту Алішера Навої на півночі)²²³.

²¹⁵ Цваль Є. Нове адміністративне районування Києва. *Соціалістичний Київ*. 1937. № 4. (квітень) С. 39.

²¹⁶ Для опису районування ми використовуємо сучасну топоніміку.

²¹⁷ Там само. С. 39-40.

²¹⁸ Там само. С. 40.

²¹⁹ Там само. С. 40.

²²⁰ Там само. С. 40.

²²¹ Там само. С. 40.

²²² Там само. С. 40.

²²³ Там само. С. 40.

Пізніше на базі Сталінського та Кагановського районів створили дев'ятий – Залізничний (селище 1 травня, Олександрівська слобода, Батисва гора до вулиці Саксаганського)²²⁴.

Згідно з розрахунками розробників генерального плану, загальна площа міста Києва мала збільшитись з 12,5 тисяч гектарів до 23 тисяч, тобто на 9,5 тисяч чи 69% від площі тогочасного Києва²²⁵. На відміну від адміністративного поділу, генплан передбачав й окремий поділ на житлові масиви, яких мало бути 11: Петрівка, Святошино, Куренівка, Караваєві Дачі, Січневий район (сучасна Солом'янка), Сталінський район (сучасна Деміївка), Лук'янівський, Жовтневий (сучасна Шулявка), Печерсько-Звіринський, Лівобережний та «особливий» Центральний район (сучасні вулиця Володимирська, бульвар Шевченка, Хрещатик, вулиця Грушевського). Пояснити поділ можна прагненням влади створити у кожному районі власний «центр», тобто площі, навколо якої він і будується. Наприклад, головною площею Центрального району мала стати урядова, Петрівки – Контрактова тощо²²⁶.

Електрифікація. Згідно з радянськими підрахунками, тогочасних обсягів енергії бракувало для повноцінної електрифікації Києва. Тому передбачалося спорудження кількох нових ТЕЦ (на Дарниці, Куренівці та Теличці). Також, намічалися проекти з проведення світла до районів, що не були електрифіковані та збільшення кількості трамваїв²²⁷.

Гідротехнічні споруди. У тогочасному Києві залишалися досить великі проблеми з водопостачанням: у багатьох районах централізованих мереж просто не існувало. Для розв'язання цього питання планувалося прокласти приблизно 700 км нових труб, а ще 82,5 км перекласти²²⁸. Окрім цього, генеральний план передбачав інженерні роботи на київських річках Либідь та Сирець. На його виконання, першу було частково розширено та заглиблено, а

²²⁴ У новому залізничному районі столиці. *Пролетарська правда*. 1938. № 80. 8 квітня. С. 3

²²⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 7117 Арк.18-19.

²²⁶ Там само. Арк. 19-20.

²²⁷ Там само. Арк. 25-28.

²²⁸ Там само. Арк. 28-28об.

на деяких ділянках річку загнано у труби. Так само, у труби було загнано майже всі притоки річки Либідь. Аналогічні роботи планували провести й на річці Сирець, з тією лише різницею, що вздовж річища мали створити декілька водойм²²⁹.

Щодо інших заходів, то на ділянках, які найбільше підтоплювалися під час паводків, планувалося побудувати систему дамб. На території Дарниці, Голосієва та Святошина мали осушити 1 тисячу гектар заболоченої території, а частину водойм ліквідувати²³⁰.

Магістралі та площі. Як зазначалося раніше, згідно з радянським баченням, нове місто має бути добре впорядкованим. Досягти цього прагнули посередництвом створення системи радіально-кільцевих магістральних доріг, що пронизували б усе місто. А на місцях їх перетину мали спорудити або реконструювати «головні» площі міста²³¹ (див. Додаток 5).

Здебільшого, магістралі мали пролягати на місці колишніх доріг, які розширювали на декілька метрів. Передбачалися можливі зноси 1-2-поверховихбудівель та церков, якщо ті будуть заважати будівництву²³². Окрім цього, за схожим принципом, як і у Москві, намагалися впровадити систему кільцевих автомагістралей. Найголовнішими мали стати Центральна, що охоплювала увесь центр Києва, та Кільцева магістралі²³³.

Озеленення міста. План озеленення Києва справді мав великий масштаб. Згідно із затвердженим генпланом, навколо міста мали створити два зелених кільця із зонами для відпочинку та рекреації. Перше (зовнішнє) мало проходити через великі лісові масиви від Голосієва до Святошина, від Позняків до Бортничів, від Дарниці до Десни, із загальною площею близько 25 тисяч гектарів. Друге (внутрішнє) мало охоплювати всю центральну частину міста

²²⁹ Там само. Арк. 29-29об.

²³⁰ Там само. Арк 25-29об. Цікаво що політику ліквідації водойм пояснювали тим, що вони є осередками малярійних захворювань.

²³¹ Там само. Арк. 22-23.

²³² Там само. Арк. 20-23.

²³³ Там само. Арк. 22-23.

від Черепанової гори до Звіринця, Володимирської гірки та схилів Дніпра. Берестейський проспект мав перетворитися на велику зелену зону з двома смугами насаджень довжиною 4 кілометри²³⁴.

Цікаво, що мета створення зелених зон була також і утилітарною. Значну частину зелених насаджень мали займати фруктові дерева, які, згідно планом, мали забезпечувати потреби киян у фруктах на 70%. На найважливіших вулицях міста планували висаджувати «київські каштани», а на інших переважно липи, клени або хвойні дерева²³⁵.

3.2 Головні будівлі нового Києва

Найголовнішим проєктом за генеральним планом розбудови Москви, мала стати оновлена урядова площа. У її центрі мав розміщуватися величезний будинок Рад, на верхів'ї якого знаходиться пам'ятник Леніну²³⁶. Взоруючись на московський зразок, містобудівники Києва проєктували власну урядову площу²³⁷. Згідно з планом, урядова площа мала розташовуватись на території сучасної Михайлівської площі й поєднуватися з набережною та нижніми районами міста²³⁸.

Як зазначалося раніше, тут також планували встановити величезний пам'ятник Леніну. По обидва боки від нього мали знаходитись будівлі ЦК КП(б)У та РНК, а далі вздовж площі низка інших адміністративних споруд²³⁹. Після тривалих обговорень та проведення кількох конкурсів на спорудження урядового центру, остаточною варіантом, постановою ЦК КП(б)У та РНК

²³⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6914 Арк. 29-31.

²³⁵ Там сам Арк. 31-33.

²³⁶ Постановление Совнаркома СССР и ЦК ВКП(б), 10 июля 1935 г. О генеральном плане реконструкции города Москвы. URL: <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/354627-postanovlenie-sovnarkoma-sssr-i-tsk-vkp-b-10-iyulya-1935-g-o-generalnom-plane-rekonstruktsii-goroda-moskvy> (дата звернення: 12.04.2026).

²³⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6686. Арк. 107.

²³⁸ Заради цього планували знести фунікулер, а на його місці зробити сходи, що вели б від поштової площі до Урядового центру.

²³⁹ Молокин А. Г. Проектирование Правительственного центра УССР в Киеве. *Архитектура СССР*. 1935. №9. 1 сентября. С. 12.

УСРР від 9 січня 1936 року, було обрано проєкт Йосифа Лангбарда²⁴⁰. (див. Додаток 6-7).

Паралельно з будівництвом урядового центру розпочалася реалізація низки інших архітектурних об'єктів, передбачених планом реконструкції Києва. Пропоную коротко оглянути кожен з цих проєктів.

Будівля НКВС-РНК. Спочатку, будівля сучасного Кабінету Міністрів була споруджена для потреб НКВС. Однак згодом з'ясувалося, що облаштувати навіть частину урядової площі, де планували звести будівлю РНК, було неможливо. Тому у 1938 році будівлю НКВС було передано у підпорядкування РНК²⁴¹. Побудована вона за проєктом російського архітектора Івана Фоміна. За задумом радянських містобудівників, усі урядові будівлі мали розташовуватися поруч, тому місцем будівництва було обрано сучасну вулицю Михайла Грушевського, поблизу урядового центру²⁴². Рельєф, через постійні перепади висот, був складним для будівництва. Для розв'язання цих проблем кошторис будівлі часто переглядався та становив суму, більшу за заплановану²⁴³.

Будівля Верховної Ради. Спроєктована українським архітектором Володимиром Заболотним, вона розташована на вулиці Грушевського, дещо нижче від будівлі РНК. Будівництво тривало з 1937 по 1939 роки²⁴⁴.

Червоний стадіон. Раніше на місці сучасного НСК²⁴⁵ Олімпійського знаходився збудований поспіхом у літку 1923 року Червоний стадіон²⁴⁶.

²⁴⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 407. Арк. 12.

²⁴¹ Ерофалов-Пилипчак Б. Архитектура советского Киева. С. 413-417.

²⁴² Сосфенов И. Дом Совнаркома УССР в Киеве. *Архитектура СССР*. 1938. № 9. сентябрь С. 54-58.

²⁴³ Документи до 70-річчя переносу столиці України з м. Харкова до м. Києва URL: https://old.archives.gov.ua/Sections/Kharkiv_70/photos_02.php?4#photo (дата звернення: 6.04.2026).

²⁴⁴ Мазніченко О. Феномен будинку Верховної Ради у проєктній діяльності Н. Б. Чмутіної та культурі України ХХ століття. *Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини*. №. 10. Київ. 2014. С. 159-172.

²⁴⁵ Національний спортивний комплекс.

²⁴⁶ Попередник НСК "Олімпійський" - "Червоний стадіон" URL: <https://the-city.kiev.ua/ua/article/predshestvennik-nsk-olimpiyskiy-krasnyy-stadion-158> (дата звернення: 6.04.2026).

Республіканська влада була незадоволена його виглядом як головного стадіону республіки, тому прагнула його реконструювати. Виконувати роботи мав архітектор Гречина²⁴⁷. Будівництво розпочали у 1936 році та закінчили влітку 1941 р. Спочатку стадіону планували присвоїти ім'я Станіслава Косіора²⁴⁸. Однак після його арешту та розстрілу стадіон відкрили під іменем Микити Хрущова²⁴⁹. Загальна місткість арени відтепер сягала 100 тисяч місць²⁵⁰.

Нереалізовані проєкти генерального плану. Урядовий центр, що знаходився на Софійській площі, мав мати сходи, розташовані за пам'ятником Леніну, що вели б до монументальної *будівлі річкового порту*. Радянська влада навіть встигла провести конкурс на його вигляд (див. Додаток 8-9), однак до спорудження справа не дійшла²⁵¹.

Палац піонерів. Споруда була розрахована на 5 тисяч відвідувачів одночасно мала мати два зали на 1,6 та 2 тисячі відповідно. Збудувати його планували на місці жіночого Покровського монастиря. Такий вибір локації наочно демонструє радянську містобудівну стратегію зведення нових споруд на місці культурних пам'яток²⁵².

Історичний архів. Мав розташовуватись на місці пожежної станції, де нині знаходиться готель «Київ»²⁵³.

Музей революції. Республіканська влада була незадоволена тим, що музеї міста Києва розкидані по всьому місту, тому бажала збудувати будівлю де б змогла розмістити революційний та історичний музеї. Спорудити його планувалося на місці сучасної Замкової гори²⁵⁴.

²⁴⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6914 Арк 4-5.

²⁴⁸ Там само. Арк. 5.

²⁴⁹ Куций З. Сьогодні відкривається республіканський стадіон ім. М. С. Хрущова. *Пролетарская правда*. 1941. №145. 22 червня. С. 4.

²⁵⁰ Там само. С. 4.

²⁵¹ Рубінштейн М. Річковий вокзал у Києві. *Соціалістичний Київ*. 1936. №1. (січень) С. 44-47.

²⁵² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6913 Арк. 2.

²⁵³ Там само. Арк. 4.

²⁵⁴ Там само. Арк. 5.

Концертний зал (будівля філармонії). Проєкт передбачав два зали на 1200 та 500 осіб. Орієнтовано проєктувався на місці сучасної будівлі бізнес-центру, поблизу перетину вулиць Золотоверхої та Володимирської²⁵⁵.

Однією з найбільших споруд тогочасного Києва мала стати *будівля Червоної армії*. Місцем її розташування мала стати площа Володимирського ринку, тобто територія сучасного Палацу Україна²⁵⁶. На місці оновленої Бесарабської площі планували спорудити будівлі облвиконкому та міськради (орієнтовно це сучасна вулиця Хрещатик 29 біля Бесарабського ринку)²⁵⁷.

Дуже великих перетворень мала зазнати й Галицька площа (див. Додаток 10). Планувалося знести будівлю цирку, а вздовж Берестейського проспекту збудувати Будинок колгоспника та сільськогосподарський музей²⁵⁸. Тогочасний дім колгоспника знаходився в одному будинку з обласними та професійними організаціями, тому планували звести для нього окрему будівлю²⁵⁹. Поруч планували спорудити *Палац техніки*²⁶⁰.

Найграндіозніші плани, як виглядає, полягали у реконструкції Печерсько-Звіринецького району. Передбачалося знесення великої кількості старого житлового фонду району, замість якого мали з'явитися нові монументальні квартали (див. Додаток 11 – чорним виділено знесення старих та будівництво нових будівель)²⁶¹. Центром району мала стати центральна площа, діаметром у 200 метрів, спроектована навколо однієї з київських башт (див. Додаток 2).

Напевно, найголовнішим проєктом цього району мала стати реалізація величезного *комплексу будівель АН УСРР*. На території сучасного Ботанічного саду імені Гришка, північніше від Іонійського монастиря, планувалося створити широкий майдан площею 8 гектарів. У центрі майдану

²⁵⁵ Там само. Арк. 6.

²⁵⁶ Там само. Арк. 7.

²⁵⁷ Там само. Арк. 7.

²⁵⁸ Сельцер Н. Ансамблі майбутнього Києва. *Соціалістичний Київ*. 1936. №1. (січень) С. 18

²⁵⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6913 Арк. 8.

²⁶⁰ Там само. Арк. 9.

²⁶¹ Сельцер Н. Ансамблі майбутнього Києва. С. 18.

передбачалося зробити величезне штучне озеро, яке займало б майже всю його площу. Навколо водойми мали розташовуватись будівлі Академії наук²⁶² (див. Додаток 12).

Доволі цікавим аспектом генерального плану були ідеї щодо спорудження метрополітену у Києві. Першим підземним видом транспорту, відкритим на території Радянського Союзу, став московський метрополітен. Початком його створення прийнято вважати червневий пленум ЦК ВКП(б) у 1931 році, на якому Лазар Каганович висунув ідею його будівництва. У вересні того ж року було створено державне підприємство – «Метробуд», що займалося проєктуванням та розробленням московського метро²⁶³.

Датою його запуску прийнято вважати 4 лютого 1935 року, коли перші тестові поїзди проїхали лінією. Навесні та влітку 1935 року СРСР охопила «лихоманка метро»: на його честь створювали гімни, публікувалися статті, а міста (особливо Москва) були завішані плакатами, присвяченими відкриттю метрополітену. Московське метро стало символом «перемог комунізму»²⁶⁴.

Оскільки генеральний план реконструкції Києва розроблявся саме в розпал цієї «метроманії», поява в ньому амбітних планів щодо будівництва підземки не є дивною. В оригінальній версії генплану передбачалась можливість створення підземних тунелів для сполучення віддалених частин міста. Наприклад від залізничного до річкового вокзалів²⁶⁵, від Бесарабської площі до моста імені Євгені Бош²⁶⁶, та від площі III Інтернаціоналу (сучасна Європейська площа) до Боричевого току²⁶⁷.

Навесні 1936 року до керівництва республіки надійшов лист з проханням допомогти московському студентові В. Попазову, виконати його наукову

²⁶² Довгалюк І. На фортечних валах *Соціалістичний Київ*. 1936. №1. (січень) С. 27-29.

²⁶³ О'Махоуни М. Спорт в СССР: физическая культура – визуальная культура. Москва, 2010. С. 134-135.

²⁶⁴ Там само. С. 134-137.

²⁶⁵ Гречина М. Реконструкція центрального району столиці. *Соціалістичний Київ*. 1936. №1. (січень) С. 15.

²⁶⁶ Колишній міст у Києві, розміщувався приблизно на місці сучасного мосту метро; там само. С. 15-16.

²⁶⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 7117 Арк. 27.

роботу про будівництво київського метрополітену²⁶⁸. Приблизно у цей же час відбувається була опублікована стаття з планом метрополітену, розробленим фахівцями з АН УСРР, за яким мережа метро ставала значно більшою. Пропонувалося створити три гілки, що охоплювали основні райони Києва (див. Додаток 13):

І гілка від Політехнічного інституту до Бессарабської площі;

II гілка Контрактової площі до Дарниці;

III гілка від Контрактової площі – Політехнічного інституту – Залізничного вокзалу – Оперу – Стадіону – Звіринця до Музейного містечка²⁶⁹.

Підсумовуючи, зазначимо, що розробники генерального плану підготували низку амбітних проєктів, покликаних радикально трансформувати міський простір. Вирішальним фактором у цьому процесі став вплив Московського генплану. Він проявлявся не лише в архітектурному оформленні столиці, а й у запозиченні ідей, які майже повністю копіювали московські зразки, зокрема у планах будівництва метро та розширення меж міста.

3.3 Проблеми з реалізацією генерального плану

Фінансові проблеми

Радянська командно-адміністративна економіка повністю залежала від характеру рішень, що їх ставило партійне керівництво. Маючи контроль над усіма сферами економіки, воно мало змогу розпоряджатися коштами на свій власний розсуд²⁷⁰. Такий підхід створював передумови для надмірної централізації та частого ігнорування проблем, пов'язаних із фінансуванням проєктів. Зазвичай, радянська влада пояснювала такі проблеми як «природні» та «неминучі»²⁷¹.

Аналіз архівних документів та тогочасної періодики дає змогу визначити кошторис реконструкції Києва. Згідно з оригінальним планом, розрахованим у

²⁶⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6914 Арк. 53.

²⁶⁹ Козлов Г. Проект метрополітену в Києві. *Більшовик*. 1936 № 155 (973). 5 липня. С. 4.

²⁷⁰ Кульчицький С. Становлення радянської політичної системи. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. 2008. № 23. С. 27.

²⁷¹ Там само. С. 28.

жовтні 1935 року, кошторис першої черги будівництва становив 231 млн. карбованців²⁷². Важливо зауважити, що до цієї суми не входили житлове будівництво, прокладання магістралей та інші проекти, про які ми поговоримо далі.

З цих 231 млн у 1936 році передбачалося витратити 131 млн крб., а у 1937 році – 120 млн²⁷³. Для розуміння масштабу кошторису генплану, порівняємо його з бюджетом Києва та УСРР за 1936 та 1937 роки відповідно. Згідно з постановою III сесії ЦВК УСРР від 14 лютого 1936 року про державний бюджет, на 1936 рік загальний український бюджет становив 3900 млн крб, з яких 230 млн відводили на київський²⁷⁴. Тобто на реалізацію першої черги будівництва, згідно з оригінальним генпланом, мали витратити суму, що дорівнювала 56.7% від тодішнього київського та 3.3% від українського бюджету. Трохи краща ситуація була у наступному році. Тогорічний загальний бюджет становив 5160 млн крб, з яких київський – 286 млн²⁷⁵. Однак навіть так на реалізацію потрібно було б витрати 41.9% від київського та 2.3% від загального республіканського бюджету.

Згідно з докладною запискою Рафаїла Петрушанського²⁷⁶, наданою наприкінці 1935 року РНК та ЦК КП(б)У, про основні заходи щодо реконструкції Києва, загальний кошторис зростав²⁷⁷. Бюджет основних напрямів реконструкції був перерахований. Окрім цього, було додано новий проєкт перебудови набережної кошторисом у 45 млн крб²⁷⁸, через що бюджет виріс до 295 млн. Загальна сума будівництва, таким чином, була доволі великою, але вона не була фінальною. До цієї суми, можемо сміливо додавати

²⁷² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6686 Арк 2-9.

²⁷³ Там само. Арк. 2-9

²⁷⁴ Постанови III Сесії ЦВК УСРР XIII скликання. Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України, 1936: Видавництво ЦВК УСРР "Радянське будівництво і право", 1937. С. 11-15 (60-64).

²⁷⁵ Постанови IV Сесії ЦВК УСРР XIII скликання. Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України, 1937: Видавництво ЦВК УСРР "Радянське будівництво і право", 1938. С. 1-5 (37-41).

²⁷⁶ Голова Київської міської ради у 1934-1937 роках.

²⁷⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6686 Арк. 31-41.

²⁷⁸ Там само. Арк. 35.

кошторис Червоного стадіону – 12 млн крб.²⁷⁹, Будинку уряду – 21.7 млн крб²⁸⁰, будівлі Верховної Ради – 13 млн крб.²⁸¹, будівлі ЦУМу – 6.5 млн крб²⁸².²⁸³ Таким чином, загальна сума запланованих будівельних проєктів становила 348.2 млн крб.

Для розуміння того, наскільки ця сума є великою, ми можемо порівняти її з бюджетом витраченим на будівництво в УСРР за 1935 рік. Згідно з постановою РНК УСРР від 10 вересня 1935 року, на будівництво по всій Україні було закладено витрат у сумі 370.7 млн крб²⁸⁴. Тобто вирахований нами кошторис реконструкції Києва становить 93.9% у порівнянні з бюджетом будівництва в УСРР на 1935 рік.

Ще більшим буде кошторис будівництва, якщо сюди додати проєкти, що не були реалізовані або реалізовані лише частково. Будівництво мосту на місці Наводницького²⁸⁵ – 30 млн крб²⁸⁶, реалізація плану зелених насаджень – 40 млн²⁸⁷, спорудження частини будівель, про які ми говорили вище – 55 млн (з яких 28 планувалося витрати у 1937 році)²⁸⁸. Відтак, максимально

²⁷⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6914 Арк. 4-5.

²⁸⁰ Акт здачі і прийому в експлуатацію новозбудованого будинку уряду УСРР в м. Києві 17 липня 1939 р. Ф. 2, оп. 7, спр. 79. URL:

https://old.archives.gov.ua/Sections/Kharkiv_70/photos_02.php?5#photo (дата звернення: 6.04.2026)

²⁸¹ У Верховній Раді України відкрилася виставка історичних документів і фотографій "Будинку Верховної Ради України - 70 років" URL:

<https://www.rada.gov.ua/news/Povidomlennya/20035.html> (дата звернення: 12.04.2026)

²⁸² Мокроусова О. Київський ЦУМ — еволюція задуму: від конструктивізму до радянського ар-деко (1930—1939 рр.). *Праці Центру пам'яткознавства. Збірник наукових праць*. 2016, № 29. С. 49.

²⁸³ Загалом реальний кошторис будівель може бути набагато більший адже сюди ми не враховували ряд нових будівель на Хрещатику, будинку КВО (сучасна адміністрація президента) тощо.

²⁸⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 375. Арк. 190-197. У цей бюджет включені житлове будівництво, будівництва різних шкіл, лікарень, заводів тощо по всій УСРР (також і в Києві), а у проаналізованому варіанті кошторису цього немає.

²⁸⁵ Міст Києва, що раніше знаходився на місці мосту імені Патона.

²⁸⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 7117 Арк. 2.

²⁸⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6914 Арк. 32.

²⁸⁸ На основі наявних кошторисів проведемо розрахунки ймовірних витрат на проєкти з невизначеним терміном реалізації. Беручи за основну показники запланованого будівництва (сумарний об'єм площі будівель – 300 тис м³, фінансування – 55 млн крб.), відтак середня вартість одного кубометру становить 183,3 крб. Відповідно, прогнозована вартість решти запланованих споруд (загальним об'ємом 1017,5 м³) сягає 186.2 млн крб.

реалістичний кошторис будівництва становив 473,2 млн. Можемо сюди додати і прорахований кошторис можливого будівництва метро. У своїй статті у газеті «Більшовик», старший співробітник АН УСРР Г. Козлов висловив думку, що орієнтовні витрати на будівництво метро сягають 500-600 млн крб, з яких на першу чергу потрібно було виділити 130 млн²⁸⁹.

Розуміючи неможливість фінансувати усі проєкти одночасно, відповідальні чиновники у кожному окремому випадку намагались зменшити їх кошторис. Ба більше, гідно з постановою РНК та ЦК КП(б)У від 11 лютого 1936 року «Про покращення будівельної справи та про здешевлення будівництва», під час реалізації великих архітектурних проєктів, кошторис завжди мав скорочуватися²⁹⁰. Вирішення ж проблем із дефіцитом коштів перекладався на місцеві адміністрації та їх бюджети²⁹¹.

Таким чином, республіканська влада намагалась знайти додаткові способи фінансування своїх планів. Зазвичай кошт знаходили за рахунок скорочення капіталовкладень у свої проєкти²⁹². Наприклад, під час реконструкції київської набережної, будівництво дніпровського водогону було припинено. Вивільнені гроші відправлені на будівництво набережної²⁹³.

Згідно з результатами перевірки будівництва набережної в кінці 1936 року, обсяг виконаних робіт через різні причини, однією з яких була нестача грошей, були виконані лише на 30% від поставленого плану. При цьому, на поточні потреби у будівництві починали витрачати кошти, що були закладені на майбутні роки²⁹⁴. Зрозуміло, що при таких умовах здешевити будівництво було неможливо.

Таким чином, сукупні видатки на реалізацію усієї програми могли становити 283,3 млн крб.

²⁸⁹ Козлов Г. Проект метрополітену в Києві. *Більшовик*. 1936 № 155 (973). 5 липня. С. 4.

²⁹⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 408. Арк. 33.

²⁹¹ Там само. Арк. 33.

²⁹² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 338. Арк. 120.

²⁹³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 409. Арк. 263.

²⁹⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6914. Арк. 76.

Іншим прикладом є спорудження урядового комплексу у Києві. Для забезпечення реалізації намічених робіт та їх фінансування у різних областях УСРР відбулося скорочення капіталовкладень у будівництво²⁹⁵. І навіть попри такі заходи, з усього ансамблю урядової площі було збудовано лише будівлю ЦК КП(б)У. Часто, виділені кошти просто не встигали витрати, через що будівництво простоювало²⁹⁶.

Проведення архітектурних конкурсів

Схарактеризувати цю проблему можна так: визначення вигляду більшості архітектурних проєктів відбувалося через систему конкурсів, участь у яких брали декілька архітектурних бригад. Проведення конкурсу мало вирішити, чи відповідатиме проєкт очікуваним ідеологічним ідеям, що їх визначила партія²⁹⁷. Така система часто провокувала нездатність організаторів конкурсів визначити, який із запропонованих проєктів подобався найбільше. Через це фінальні рішення затягувалися, а майданчики для будівництва простоювали.

Найкращим прикладом, що ілюструє ці проблеми, є будівництво урядового кварталу Києва. Процес розгляд проєкту починався з вибору місця будівництва на початку 1934 року²⁹⁸. 18 лютого 1934 року, згідно з постановою Політбюро ЦК КП(б)У, було обрано варіант розміщення урядового комплексу на території Михайлівської площі²⁹⁹.

Згодом, у період з весни 1934 року до початку 1936 року відбулося ще 3 конкурси, на яких визначали візуальний вигляд урядових споруд³⁰⁰. І лише 9 січня 1936 року постановою ЦК КП(б)У та РНК УСРР про затвердження

²⁹⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 409. Арк. 76-86.

²⁹⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 466. Арк. 78.

²⁹⁷ Марковський А. Імплементация неокласических тенденций в архитектуре К. С. Алабяна: урядовий квартал в Києві. *Сучасні проблеми архітектури та містобудування*. 2018. № 51. С. 73.

²⁹⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6419 Арк. 103-105.

²⁹⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 338. Арк. 96-97.

³⁰⁰ Холостекно М. Архитектурная реконструкция Киева. *Архитектура СРСР*. 1934. № 12. 1 листопада. С. 23; Ерофалов-Пилипчук Б. Архитектура советского Киева. С. 193; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 407. Арк. 10.

проектів будинку уряду та ЦК КП(б)У було остаточно прийнято конкурсний варіант будівництва³⁰¹, який був реалізований лише частково – спорудженням будівлі ЦК КП(б)У.

Труднощі виникали навіть тоді, коли конкурси не проводили. Наприклад, незадовільний вигляд під час будівництва київської набережної пояснювали відсутністю конкурсу, через що згодом її намагалися переробити³⁰². Тому, хоча процес затвердження та прийняття більшості архітектурних проектів був доволі тривалим, однак ігнорування цього етапу могло спричинити ще більші проблеми під час їх реалізації.

Проблеми кадрові та технічні

Київ завжди був містом з частими проблемами, пов'язаними з водою (зсуви ґрунту, підтоплення, вихід річок з берегів). Для розв'язання цих проблем, згідно з генеральним планом, планувалося провести гідротехнічні та геологічні роботи³⁰³. Однак багато з них було виконано, не дотримуючись норм.

Всього у Києві було понад 12 організацій, що мали займатися питанням геологічного обслуговування міста, однак більшість з них такого фаху не мали або проводили свою роботу неякісно. Наприклад, доволі частим було будівництво на нестійких ґрунтах³⁰⁴, матеріали для експертизи зазвичай збирали низького гатунку, а інформація про них не оброблювалася³⁰⁵. Доволі частою була і неякісна експертиза. Наприклад, йшлося про випадки, коли визначення напруги, яку робить будівля на ґрунт, проводилося не досвідченим шляхом, а «на око»³⁰⁶. Окрім цього, були й випадки, коли на одному й тому ж самому місці свої роботи проводили різні організації, тобто йшлося про банальну неузгодженість діяльності. Так, під час розвідки місця для

³⁰¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 407. Арк. 12.

³⁰² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6914. Арк. 70.

³⁰³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6686. Арк. 95.

³⁰⁴ Там само. Арк. 96-97.

³⁰⁵ Там само. Арк. 97.

³⁰⁶ Там само. Арк. 97.

будівництва Будинку уряду, на місці Михайлівського собору, два рази (у квітні 1934 та лютому 1935) проводилися однакові геологічні роботи, але різними організаціями³⁰⁷.

Навесні-влітку 1936 року, містобудівники зіштовхнулися і з масштабними проблемами щодо матеріалів будівництва. Найгострішими були проблеми, що стосувались планів виготовлення та відвантаження цегли, через що велика кількість будівельних майданчиків по Києву, як у всій УСРР, що були відведені під будівництво, простоювали³⁰⁸. Наприклад, у Києві на великій кількості об'єктів припинили кладку цегли³⁰⁹. Схожа ситуація склалась і під час будівництва Дніпровського водогону. На його реалізацію просто не виділили потрібної кількості труб, тому реалізація проєкту була заморожена³¹⁰. Часто під час будівництва тих чи інших будівель до радянської влади находили скарги, пов'язані з непрофесійністю персоналу, через що виникали додаткові проблеми.

Міська влада скаржилася на те, що велика кількість робітників мали дуже низький рівень кваліфікації³¹¹. Такий же низький рівень кваліфікації мав і технічний персонал³¹². Наприклад, під час вже згаданих геологічних робіт у Києві, люди виконували їх вкрай непрофесійно, адже просто не вміли цього робити³¹³. Інша проблема – це переманювання людей від одного будівництва до іншого. Звичайний міський робітник мав право вільно обирати місце своєї роботи. Попит на робочу силу сприяв припливу до міст численних, однак малокваліфікованих кадрів із сіл. За цих умов адміністрації різних підприємств були змушені конкурувати за нечисленних спеціалістів, часто переманюючи

³⁰⁷ Там само. Арк. 98.

³⁰⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 409 Арк. 3.

³⁰⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 410 Арк. 18.

³¹⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 409 Арк. 263.

³¹¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6422 Арк. 26.

³¹² Там само. Арк. 26.

³¹³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6686 Арк. 96.

їх з інших об'єктів³¹⁴. Можливість переходу від однієї організації до іншої створювала незаплановану «конкуренцію» між організаціями, що займалися будівництвом. Зазвичай робітників «зманювали» підвищеною зарплатнею порівняно з іншими проєктами. Через такий постійний потік людей відбувалися затримки у будівництві³¹⁵.

Проблеми з кадрами були й в АПУ, що займався розробкою генерального плану Києва. Через велику завантаженість працівників, котрих примушували працювати на проєктах не пов'язаних з розробкою планів, працівники не встигали виконувати наміченої роботи³¹⁶. Через перевантаженість у кількості обсягів роботи, не встигав виконувати свої обов'язки і головний архітектор генерального плану реконструкції Києва Павло Хаустов. Через що відповідальність за функціонування розробки планів була перекладена на недосвідченого в управлінні Роберта Каплана, архітектора, який пізніше стане першим директором музею Ломоносова АН СРСР³¹⁷.

Згідно зі скаргою поданою до Станіслава Косіора та Сергія Кудрявцева, конфлікти між працівниками відбувалися через «уравниловку». Через це з управління вийшов тогочасний провідний архітектор Гречина³¹⁸. Існували проблеми, пов'язані зі загальним нерозумінням, що потрібно виконувати. Так, за перші декілька місяців 1937 року планувальне управління жодного разу не займалося розробкою та власне плануванням проєктів. Зазвичай, планувальний відділ, у якому були і архітектори, і економісти, і інші спеціалісти, виконував роботу архівістів. Ба навіть робітники не знали ні про обсяг, ні про завдання власної роботи. Через це роботи з планування не виконувалися³¹⁹.

³¹⁴ Левин М. Советский век / Пер. с англ. В. Новикова, Н. Копелянской. Москва, 2008. С. 126-132; Економічна історія України / С. Кульчицький та ін. Київ: Ніка-Центр, 2011. Т. 2. С. 209.

³¹⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6914 Арк. 64-65.

³¹⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 7117 Арк. 52-53.

³¹⁷ Там само. Арк. 53-54

³¹⁸ Там само. Арк. 54.

³¹⁹ Там само. Арк. 55.

3.4 Реальний та «нереальний» плани

Політичне керівництво республік Радянського Союзу 1930-х рр. час від часу могли здійснювати раптові повороти у реалізації раніше намічених проєктів. Часто, зміни відбувалися без будь-яких пояснень, що відбувається. Про такі зміни ніколи не повідомляли у чітко вираженій постанові чи директиві. Зазвичай про ці зміни лише «сигналізували»³²⁰.

Аналізуючи генеральний план розбудови Києва, його опубліковану версію, архівні варіанти та пропозиції щодо майбутнього вигляду столиці, висловлені в тогочасній українській періодиці, можемо задати доволі провокативне питання, а чи справді радянська влада прагнула повністю змінити Київ, збудувати «нову радянську столицю»? Для цього доволі резонним буде ведення припущення про існування двох планів: «архітекторського генерального плану реконструкції Києва» – монументального, з великою кількістю амбітних проєктів, що й фігурує у періодиці та «реального генерального плану реконструкції Києва», що в основному зосереджувався на будівництві головних адміністративних споруд республіки та врешті-решт був прийнятий до реалізації.

На нашу думку, найголовнішим аргументом на користь такого припущення є порівняння двох генеральних планів: Києва та Москви. Якщо у московському плані описані всі основні напрямки будівництва великих споруд (урядових, адміністративних чи культурних)³²¹, то у київському генплані ситуація дещо інша.

У проєкті постанови про прийняття генерального плану, яку ми знайшли в архіві, не фігурує більшості запланованих будівництв, про які ми говорили раніше. Винятком є адміністративні будівлі, новий стадіон та проєкти картинної галереї й Палацу книги³²². Навіть коли в постанові йдеться про нове

³²⁰ Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы. Пер. с англ. Л. Ю. Пантина. 2008. С. 130-132.

³²¹ Генеральный план реконструкции города Москвы. Постановления и материалы. Москва: Московский рабочий, 1936. С. 73-108, С. 132.

³²² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 7117. Арк 32.

будівництво, то, на відміну від плану Москви, воно описане надто абстрактно (будівництво навколо площ, забудова навколо основних вулиць), без конкретики, притаманної генеральному планові Москви³²³.

Доцільно також порівняти архівний варіант плану з опублікованим. За своєю структурою та наповненням вони майже повністю копіюють один одного. Це не дивно, адже автором статті в журналі «Архитектура СССР» є один з головних архітекторів генерального плану – Павло Хаустов³²⁴.

В опублікованому тексті ми бачимо схожу ситуацію: майже повна відсутність більшості амбітних проєктів. Загальний опис будівництва зводиться до звичайних повідомлень про будівництво навколо площ та магістралей³²⁵. На відміну від архівного проєкту, опублікований, а отже прийнятий варіант, надає інформацію про будівництво ще декількох нових споруд. Головні з них (Будинок оборони, Поштамт та ЦУМ), що вже були збудовані та знаходились на Хрещатику³²⁶. Імовірно, у розробці перебувала й будівля Академії наук УРСР, що мала знаходитись на території Звіринця³²⁷.

На нашу думку, доволі дивним є присутність в обох варіантах ідей про будівництво метрополітену³²⁸. Якщо ж детальніше проаналізувати повідомлення про «метрополітен», що містить у собі власне архівний проєкт постанови, то стане зрозумілим, що створювати його не збирались. Траєкторія будівництва «метрополітену» відводилася для створення, на окремих ділянках, тунельних магістральних доріг, де окрім проїзду звичайного транспорту мали знаходитись і трамвайні лінії. І лише у подальшому дороги могли бути використані для будівництва першої лінії метро³²⁹.

³²³ Там само. Арк 27-32.

³²⁴ Хаустов П. Генеральний план реконструкции Киева. *Соціалістичний Київ*. 1938. № 5 (травень). С. 4-9.

³²⁵ Там само. С. 6-8.

³²⁶ Там само. С. 8; Хрещатик. URL: <https://pamyatky.kiev.ua/streets/hreshchatik> (дата звернення: 9.04.2026).

³²⁷ Там само. С. 6.

³²⁸ Там само. С. 8; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 7117. Арк. 27.

³²⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 7117. Арк. 27.

Досить популярною сучасною науковою думкою є те, що реалізовувати планували саме план метрополітену, написаний згаданим студентом разом у співпраці з АН УСРР³³⁰. На нашу думку, доволі дивно було додавати у генеральний план найважливішого міста республіки ідею студента. Появу ідей щодо будівництва метрополітену в київському генплані можна пояснити доволі прозаїчно: московське метро вважалося одним із найважливіших досягнень у межах реконструкції Москви³³¹. Відтак, прагнучи не відставати від радянської столиці, розробники київського генплану почали декларувати схожі амбітні цілі. Про «ідеї будівництва метро» знали найвищі партійні функціонери республіки (Косіор та Постишев), адже саме на їх ім'я було направлено лист про проєкт метрополітену, що його розробляв студент. Тому відсутність у фінальному варіанті слів про «будівництво метро», проєкту про який вони чули, була б доволі ризикованою.

Відтепер постає інше питання, а чому все ж таки не було реалізовано «архітекторський генеральний план реконструкції Києва»? Доволі цікавим є думка одного з архітекторів, що займався розробкою генерального плану Києва, Михайла Гречини, яку можна сформулювати приблизно таким чином: «Реконструкція основних площ Києва не можлива, до поки не зроблена найголовніша – урядова площа»³³². Відтак, на нашу думку, доволі резонним є відповідь, що після перших невдач у будівництві та фінансуванні проєктів, з якими зіштовхнулася радянська влада під час будівництва урядового центру Києва, ідея повної реконструкції міста була відкладена на невизначений час.

Іншим важливим моментом, який міг вплинути на відсутність у плані багатьох амбітних проєктів, – це час, коли відбувалася реалізація генерального

³³⁰ Машкевич С. Київський міський транспорт (кінець XIX – початок XXI ст.): історія становлення та функціонування: дис. на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук: 07.00.01 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ. 2019. С. 294-295.

³³¹ О'Махоуни М. Спорт в СССР: физическая культура – визуальная культура. Москва, 2010. С. 133.

³³² Гречина М. Реконструкція центрального району столиці. *Соціалістичний Київ*. 1936. №1. (січень). С. 16.

плану реконструкції Києва. Одночасна реалізація великої кількості масштабних проєктів негативно впливала на економічну ситуацію в УСРР. Усвідомлюючи це, республіканська влада у 1930-ті рр. визнавала неможливість реалізувати усі проєкти. Відтак, велика кількість з них консервувалася до найкращих часів³³³. Керівники республіки боялися впасти у немилість до союзного керівництва та особисто Сталіна через невиконання власних чи колишніх намічених проєктів, тому відмовлялися від їх реалізації у повному обсязі³³⁴.

Однак навіть так, намічений «реальний генеральний план реконструкції Києва» через вище сказані проблеми, був реалізований лише частково.

План генеральної реконструкції Києва був до кінця розроблений ще у травні 1937 року. У 1938 році у журналі «Архитектура СССР» був опублікований варіант генерального плану, що майже повністю копіював постанову про його прийняття 1937 року. Офіційно кінцем розробки генерального плану вважається 29 грудня 1938 року, коли план був представлений Хрущову самими архітекторами генерального плану.

За своєю структурою та наповненням генеральний план нагадує аналогічний йому план з реконструкції Москви: критика старого містобудування, розлогі описи будівництва нових магістралей та доріг, план озеленіння міста, його електрифікація та реконструкція водопостачання.

Аналізуючи архівні документи та радянську періодику, ми можемо визначити, яким радянські архітектори бачили новий Київ. Місто мало мати велику кількість нових перероблених площ, навколо яких розміщувалися

³³³ Ткаченко, В. Будівництво “Великого Запоріжжя” в 20-30-ті роки XX століття. *Zaporizhia Historical Review*, 2020. №16. С. 224.; Любавський Р. Г. "Соціалістичне містечко": конструювання радянського урбаністичного простору для робітників Харківського тракторного заводу у 1930-ті рр. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Сер. 2012. №. 1005. С. 131; Кузіна К. Ідеї усупільненого побуту в архітектурних проєктах соціалістичних міст Радянської України. *Нові сторінки історії Донбасу*. 2017. № 26. С. 80.

³³⁴ Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы. С. 34-36.

монументальні будівлі адміністративного та цивільного призначення. Найбільшими проєктами, окрім будівництва урядових та республіканських споруд, мали стати: будівля АН УСРР, Дім колгоспника та колгоспниці, Будинок Червоної армії тощо. Однак, реалізувати ці проєкти радянська влада так і не змогла.

Провал у реалізації генерального плану можна пояснити багатьма факторами. Одним з таких була недосвідченість працівників – від звичайних будівників до експертів, що займалися аналізом ґрунтів міста. Кадрові проблеми були й в АПУ, що займалося розробкою плану. Варто не забувати про проблеми з будівельними матеріалами та сировиною, що час від часу поставали, та найголовнішу – постійну нестачу грошей для реалізації наміченого будівництва.

Окрім цього, більшість амбітних проєктів так і не знайшла своє відображення на сторінках генерального плану. Пояснити це можна доволі просто. Радянські діячі та архітектори, відповідальні за розробку та прийняття генерального плану, зіштовхнувшись з великою кількістю проблем, чудово розуміли, що реалізувати генеральний план у його ідеальному обсязі – «як у Москві» – не вийде. Через це генеральний план зосередився на будівництві головних республіканських будівель, проєктах, пов'язаних з дорогами, електрифікацією та ін. Але навіть так, реалізувати «реальний» генеральний план не вдалося.

Висновки

Архітектура виконує не тільки утилітарну чи естетичну функції, а й є одним з інструментів впливу на людину. Тоталітарні держави першої половини XX століття тяжіли до монументальності у архітектурі, яка мала на меті передусім дисциплінувати суспільство. Імплементуючи ці тенденції, радянська влада обрала курс перетворення та будівництва «нових соціалістичних міст», ідеологічно правильних. У них не мало бути маркерів минулих епох: пам'ятників чи сакральних споруд. Натомість, місто мало стати «правильним» – із широкими магістралями, монументальними будівлями та пам'ятниками «новим» радянським героям.

Реалізація генерального плану Києва мала на меті радикально перевтілити міський простір. Так було зруйновано велику кількість сакральних споруд та монументів, на місці яких планували зводити нові маркери епохи. Однак існувала формальна можливість їх збереження, пам'ятки позбавлялися перешопочаткового релігійного сенсу або наділяли новими політичним ідеями. Наприклад Софія Київська, Києво-Печерська Лавра, Андріївська церква були перетворенні на музейні містечка. А після тривалих дискусій навколо постаті гетьмана радянська влада вирішила зберегти його пам'ятник. Відтепер Хмельницького трактували, як постать, що обрала «менше зло», «вернувши» Україну до Росії.

Головним пам'ятником столиці республіки мав стати Ленін, що розташовувався б на урядовій площі. Після довгих суперечок щодо планування самої площі біля пам'ятника Леніну вирішили встановити й фігуру Сталіна. Однак спорудити ані перший, ані другий монумент так і не вдалося. Також, через фінансові проблеми, не змогли звести пам'ятник Пушкіну. Єдиний масштабним пам'ятником, який попри великі перешкоди, змогли поставити, був пам'ятник Шевченку, що донині розташований у парку, названому на його честь.

Офіційним документом, що мав затвердити перебудову міста, став генеральний план. Головним взірцем слугувала Москва та її генеральний план,

який вважався еталоном для наслідування іншими містами Радянського Союзу. Початком розробки генерального плану реконструкції Києва можна вважати 1934 рік, коли після перенесення столиці до Києва постало негайне питання про розміщення урядових структур. Фінальна версія Київського генерального плану, що з деякими правками була опублікована у провідному архітектурному журналі «Архитектура СССР», була остаточно прийнята керівництвом республіки 29 грудня 1938 року.

Проаналізувавши документ, його можна розділити на кілька основних частин: план озеленіння, зі створенням двох зелених кілець навколо Києва, електрифікацію, будівництво гідротехнічних споруд. Одним з найважливіших аспектів «нового Києва» мала стати його оновлена структура: змінювалося районування, було приєднано лівобережну частину, а загальна площа міста зростала на 69%. Одночасно з цим, впроваджувалися заходи щодо розширення основних магістралей міста, будівництва оновлених площ та можливого будівництва метрополітену. Ключовою частиною генерального було зведення нових споруд. Головним архітектурним ансамблем столиці мала стати оновлена урядова площа з величезним пам'ятником Леніну поміж будівлями. Проте реалізувати вдалося лише частину задуму – будівлю ЦК КП(б)У. Крім цього, реконструювали центральний стадіон, звели будівлі Верховної Ради, НКВС (що згодом перейшла у підпорядкування РНК) та низку будівель на Хрещатику.

Врешті-решт, реалізація наміченого зазнала невдачі. Проблеми супроводжували генеральний план всюди: від фінансових труднощів та проблем конкурсів до кадрових та технічних проблем. Окрім того, велика кількість амбітних споруд навіть не були представлена у фінальному варіанті. Поясненням цього може бути не бажання партійних керівників братися за свідомо не реалістичні проекти. Через це доречно говорити про існування двох генеральних планів: «архітекторського», що пропонував тотальну трансформацію міста, та «реального», що обмежувався електрифікацією, будівництвом основних урядових та технічних споруд й магістралей. Саме

останній варіант був офіційно прийнятий, проте навіть попри його меншу амбітність, він все одно не був реалізований у повному обсязі.

Список використаної літератури

1. Джерела.

1.1. Неопубліковані (архівні документи).

1. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 338. (Протоколи № 145, 146; 1-5 засідань Політбюро ЦК КП(б)У.)
2. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 339. (Протоколи № 6-12 засідань Політбюро ЦК КП(б)У.)
3. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 374. (Протоколи № 37-42 засідань Політбюро ЦК КП(б)У.)
4. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 375. (Протоколи № 43-48 засідань Політбюро ЦК КП(б)У.)
5. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 376. (Протоколи № 49-52 засідань Політбюро ЦК КП(б)У.)
6. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 407. (Протоколи № 53-57 засідань Політбюро ЦК КП(б)У.)
7. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 408. (Протоколи № 58-62 засідань Політбюро ЦК КП(б)У.)
8. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 409. (Протоколи № 63-71 засідань Політбюро ЦК КП(б)У.)
9. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 410. (Протоколи № 72-76 засідань Політбюро ЦК КП(б)У.)
10. ЦДАГОУ Ф.1. Оп. 6. Спр. 438. (Протоколи № 77-85 засідань Політбюро ЦК КП(б)У.)
11. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 466. (Протокол № 4 засідань Політбюро ЦК КП(б)У.)
12. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 467. (Протокол № 5 засідань Політбюро ЦК КП(б)У.)

13. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6419 (Листи, докладні записки, довідки, листування з партійними, радянськими, військовими органами по питаннями переїзду столиці України з Харкова до Києва...)
14. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6422 (Докладні записки, довідки, проєкти постанов РНК УСРР, листування по питанням розширення капітального будівництва...)
15. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6686. (Листи ЦК КП(б)У до ЦК ВКП(б), докладні записки, довідка Київського обкому, Архітектурного управління, Академії архітектури СРСР до ЦК КП(б)У з питаннями розвитку комунального господарства, будівництва будинків ЦК КП(б)У та РНК УСРР, нових підприємств, перенесення старих й ін. питання комунального господарства міста.)
16. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6913. (Докладні записки, інформація РНК УСРР, телеграми союзних наркоматів про найближчі перспективи будівництва у Києві, забезпечення будівельними матеріалами...)
17. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6914. (Проєкти постанов ЦК КП(б)У та РНК УСРР, Київського міськкома партії та міськради; листи та телеграми ЦК КП(б)У та РНК УСРР у ЦК ВКП(б), РНК і Держпалну СРСР...)
18. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 7117. (Протокол засідань Комісії ЦК КП(б)У про розгляд питань планування та реконструкції м. Києва, проєкт постанови ЦК КП(б)У та РНК УСРР про генеральний план реконструкції Києва...)

1.2. Опубліковані (збірки документів, окремі публікації документів)

1. Акт здачі і прийому в експлуатацію новозбудованого будинку уряду УРСР в м. Києві 17 липня 1939 р. Ф.2, оп.7, спр.79. URL: https://old.archives.gov.ua/Sections/Kharkiv_70/photos_02.php?5#photo (дата звернення: 6.04.2026).

2. Декрет СНК о памятниках Республики. 12 апреля 1918 г. Декреты Советской власти о Петрограде. 25 октября (7 ноября) 1917 г. – 29 декабря 1918 г. М.П. Ирошников. Ленинград. Лениздат, 1986. 95-96. URL: <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/12378-30-iyulya-postanovlenie-ob-utverzhenii-spiska-pamyatnikov-velikim-lyudyam#mode/inspect/page/1/zoom/4> (дата звернення: 15.03.2026).
3. Документи до 70-річчя переносу столиці України з м. Харкова до м. Києва. URL: https://old.archives.gov.ua/Sections/Kharkiv_70/photos_02.php?4#photo (дата звернення: 6.04.2026).
4. Постанови III Сесії ЦВК УРСР XIII скликання. Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України, 1936: *Видавництво ЦВК УРСР "Радянське будівництво і право"*, 1937. С. 11-15 (60-64).
5. Постанови IV Сесії ЦВК УРСР XIII скликання. Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України, 1937: *Видавництво ЦВК УРСР "Радянське будівництво і право"*, 1938. С. 1-5 (37-41).
6. Постановление Совнаркома СССР и ЦК ВКП(б), 10 июля 1935 г. О генеральном плане реконструкции города Москвы. URL: <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/354627-postanovlenie-sovnarkoma-sssr-i-tsk-vkp-b-10-iyulya-1935-g-o-generalnom-plane-rekonstruktsii-goroda-moskvy> (дата звернення: 12.04.2026).
7. Спецсообщение Н.И. Ежова И.В. Сталину с приложением копии телеграммы Л.Н. Бельского URL: <https://alexanderyakovlev.org/almanah/inside/almanah-doc/61156> (дата звернення: 06.05.2026)

1.3. Періодика.

1. Берг Л. Нові Пам'ятники. *Пролетарская правда*. 1937. №26. 2 лютого. С. 4.

2. Владич А. Пам'ятник великому народному поетові. *Пролетарская правда*. 1938. №91. 21 квітня. С. 4.
3. Вся країна святкує ювілей Тараса Григоровича Шевченка. *Літературна газета*. 1939. №12. 12 березня. С. 4.
4. Гречина М. Реконструкція центрального району столиці. *Соціалістичний Київ*. 1936. №1. С. 10-17.
5. Довгалюк І. На фортечних валах. *Соціалістичний Київ*. 1936. №1. С. 25-29.
6. Довгалюк І. Урядовий майдан столиці Радянської України. *Архітектура Радянської України*. 1938. № 6. червень. С. 8-13.
7. Козлов Г. Проект метрополітену в Києві. *Більшовик*. 1936 № 155 (973). 5 липня. С. 4.
8. Куций З. Сьогодні відкривається республіканський стадіон ім. М. С. Хрущова. *Пролетарская правда*. 1941. №145. 22 червня. С. 4.
9. Марченко В. По втоптаній стежці. *Пролетарская правда*. 1939. №107. 12 травня. С. 4.
10. Молокин А. Г. Проектирование Правительственного центра УСРР в Киеве. *Архитектура СССР*. 1935. №9. 1 сентября. С. 12-30.
11. Образотворче мистецтво. *Червоний шлях*. 1936. №2. 1 лютого С. 200.
12. Пам'ятник Великому російському поетові О. С. Пушкіну в Києві. *Пролетарская правда*. 1938. №33. 10 лютого. С. 4.
13. Пам'ятник Пушкіну. *Літературна газета*. 1937. №1. 5 січня. С. 4.
14. Пам'ятник Шевченкові у Києві. *Діло*. 1935. №102. 18 квітня. С. 1.
15. Проект пам'ятника Т. Г. Шевченкові в Києві. *Літературна газета*. 1935. №55. 6 грудня. С. 1.
16. Проект Пам'ятника Пушкіну в Києві. *Пролетарская правда*. 1938. №22. 28 січня. С. 4.
17. РАТАУ. Генеральний план реконструкції м. Києва. *Пролетарская правда*. 1938. №298. 29 грудня С. 2.

18. РАТАУ. Закінчилась нарада в питаннях перепланування і забудови міст України. *Пролетарская правда*. 1938. №30. 6 лютого. С. 2.
19. Рубінштейн М. Річковий вокзал у Києві. *Соціалістичний Київ*. 1936. №1. С. 44-47.
20. Сельцер Н. Ансамблі майбутнього Києва. *Соціалістичний Київ*. 1936. №1. С. 18.
21. Смик О. Ансамбль урядової площі в Києві. Архітектура будинку ЦК КП(б)У. *Архітектура Радянської України*. 1938. № 7. липень. С. 4-8.
22. Сосфенов И. Дом Совнаркома УССР в Киеве. *Архитектура СССР*. 1938. № 9. сентябрь С. 54-58.
23. У новому залізничному районі столиці. *Пролетарська правда*. 1938. № 80. 8 квітня. С. 3.
24. Хаустов П. Генеральний план реконструкції Києва. *Архитектура СССР*. 1938. № 5. С. 4-9.
25. Хаустов П. Зеленые насаждение Києва. *Архитектура СССР*. №6. Июнь. 1941. С. 11-14.
26. Хаустов П. План соціалістичної перебудови. *Соціалістичний Київ*. 1936. №1. (січень). С. 7-9.
27. Холостекно М. Архитектурная реконструкция Києва. *Архитектура СССР*. 1934. № 12. 1 листопада. С. 19-25.
28. Цваль Є. Нове адміністративне районування Києва. *Соціалістичний Київ*. 1937. № 4. С. 39-40.

2. Література.

2.1. Монографії, збірки статей, брошури, тези конференцій.

1. Арендт Х. Истоки тоталитаризма / Пер. с англ. И. В. Борисовой, Ю. А. Кимелева, А. Д. Ковалева, Ю. Б. Мишкенене, Л. А. Седова; послесл. Ю. Н. Давыдова; под ред. М. С. Ковалевой, Д. М. Носова. Москва: ЦентрКом, 1996. 672с.

2. Ассман А. Длинная тень прошлого: Мемориальная культура и историческая политика / Пер. с нем. Б. Хлебникова. — Москва: Новое литературное обозрение, 2014. 328с.
3. Генеральный план реконструкции города Москвы. Постановления и материалы. Московский рабочий. Москва, 1936. 160с
4. Голлербах Э. Ленин в монументальном искусстве. О памятнике Ленину: сб. статей. Ленинград, 1924. 122с.
5. Економічна історія України / С. Кульчицький та ін. Київ: Ніка-Центр, 2011. Т. 2. 608с.
6. Ерофалов-Пилипчак Б. Архитектура советского Киева. Киев: Издательский дом А+С, 2010. 640с.
7. Скульчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. Stalin's Empire of Memory. Russian-Ukrainian / пер. з англ. М. Климчук, Х. Чушак. Київ, 2008. 304с.
8. Історико-містобудівні дослідження Києва / за ред. Вечерського В. В., Сердюк О. М. Київ: Фенікс, 2012. 312с.
9. Каганович Л. М. За социалистическую реконструкцию Москвы и городов СССР. Московский рабочий. Москва, 1931. 130с.
10. Левин М. Советский век / Пер. с англ. В. Новикова, Н. Копелянской. Москва. Издательство «Европа», 2008. - 680 с
11. Меерович М. Г. та ін. Кладбище соцгородов: градостроительная политика в СССР (1928–1932 гг.). — Москва: Президентский центр Б. Н. Ельцина, 2011. 270 с.
12. Ле Корбюзье. Архитектура XX века / пер. з франц. В. Зайцев и В. Фрязинов. Москва, 1977. 303с.
13. Плаггенборг Ш. Революция и культура: Культурные ориентиры в период между Октябрьской революцией и эпохой сталинизма / Пер. с нем. И. Карташевой. — СПб.: Журнал «Нева», 2000. 416 с.

14. Тумаркин Н. Ленин жив! Культ Ленина в Советской России / Пер. с англ. С. Л. Сухарева. СПб.: Гуманитарное агентство «Академический проект», 1999. 285с.
15. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы / Пер. с англ. Л. Ю. Пантина. 2008. РОССПЭН. 336с.
16. Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы / Пер. с фр. В. Наумов. Москва: Ad Marginem, 1999. 460с.
17. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти / Пер. с франц. С. Н. Зенкина. Москва, Новое издательство, 2007. 348с.
18. Kenez P. The Birth of the Propaganda State: Soviet Methods of Mass Mobilization 1917–1929. 1917-1929, New York, Cambridge University Press, 1985. 304с.
19. Le Corbusier, Etchells F. The city of tomorrow and its planning. John Rodker, London, 1929. 302с.
20. Lefebvre H. The Production of Space / Trans. by Nicholson-Smith D. Oxford: Blackwell, 1991. 454p.

2.2. Статті.

1. Бачинська Л. Еволюція архітектури і містобудування України з кінця XIX до початку XXI століть: причини та тенденції. *World Science*. 2017. №10(26). Р. 43-48.
2. Блажевич Ю. Руйнація духовно-релігійної сфери повсякденного життя подолян в умовах більшовицької «модернізації» України у 20-х роках XX ст. *Хмельницькі краєзнавчі студії*. № 23. 2019. С. 49-55.
3. Буняк О. Генеральний план реконструкції міста Києва 1935 р. (за матеріалами періодичних видань). *Науковий вісник Національного музею історії України*. 2017. № 1. С. 192-196.

4. Гнатюк Н. Будівництво та реконструкція комунального господарства Києва — нової столиці Радянської України (1934–1940 рр.). *Сторінки історії*. 2013. № 35. С. 163-172.
5. Іваненко В. Феномен становлення Дніпропетровська як "соціалістичного міста" у 1920 - 1930-х рр: концептуальний вимір та реальна практика. *Грані*. 2013. № 8. С. 7-19.
6. Ильченко М. Незавершенный проект как форма восприятия советского градостроительства 1920-1930-х гг.: опыт социалистических городов. *Сибирские исторические исследования*. 2017. № 2. С. 56-79.
7. Кароева Т. Переформатування міського простору як управлінський прийом радянських чиновників 1920-х рр. (на прикладі Вінниці). *City: History, Culture, Society*. 2023. № 15 (1). С. 72–85.
8. Киридон А. Руйнування культових споруд (1920–1930-ті рр.): порушення традиційної ритмології простору. *Проблеми історії України: факти, судження пошуки*. 2013. № 22. С. 91-102.
9. Киридон А. Сакральний простір по-радянськи (1920–1930-ті роки). *Причорномор'я: історико-правовий, мовний, етнокультурний та релігійний виміри*. № 10. Одеса, 2025. С. 199-208.
10. Коренюк Ю. Нові архівні матеріали з історії порятунку художнього ансамблю Михайлівського Золотоверхого собору. *Студії мистецтвознавчі*. 2012. № 2 С. 43-65.
11. Костючок О. Урядовий центр у Києві (1934-1937): історія будівництва. *Студії мистецтвознавчі*. 2013. № 1-2 С. 103-113.
12. Кохан О. Київ у 1930-х роках (загальна характеристика). *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2020. № 31 (1). С. 30-36.
13. Кужельна О. Непростий шлях Б. Хмельницького до Софіївської площі. *Сіверщина в історії України*. Глухів, 2020. № 13. С. 227-232
14. Кузіна К. В. Пам'ятники як місця пам'яті у символічному просторі міст Радянської України (1920–1930-ті рр.). *Нові сторінки історії Донбасу*. 2018. № 27. С. 118-138.

15. Кузіна К. Ідеї усупільненого побуту в архітектурних проектах соціалістичних міст Радянської України. *Нові сторінки історії Донбасу*. 2017. № 26. С. 71-87.
16. Кузіна К. Радянізація міського простору Вінниці у 1920 – 30-ті рр. *Нові сторінки історії Донбасу*. 2016. №. 25. С. 171-178
17. Кульчицький С. Становлення радянської політичної системи. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. 2008. № 23 С. 4-38.
18. Любавський Р. Г. "Соціалістичне містечко": конструювання радянського урбаністичного простору для робітників ХТЗ у 1930-ті рр. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна*. 2012. № 1005. С. 126-133.
19. Мазніченко О. Феномен будинку Верховної Ради у проектній діяльності Н. Б. Чмутіної. *Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини*. № 10. С. 159-172.
20. Мазур Т. Генеза законодавства радянської України у сфері охорони культурної спадщини (1919–1930-ті роки). *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2019. Т. 1. № 58. С. 23-29.
21. Марковський А. Архітектор Лангбард: варіанти вирішення Урядового кварталу у м. Києві 1935 року. *Містобудування та територіальне планування*. 2014. № 51. С. 337-347.
22. Марковський А. Імплементация неокласичних тенденцій в архітектурі К. С. Алабяна. *Сучасні проблеми архітектури та містобудування*. 2018. № 51. С. 73-81.
23. Марковський А. «Особливості формування генерального плану Києва першої третини ХХ століття». *Сучасні проблеми архітектури та містобудування*. 2015 № 41. С. 141-147.
24. Мацьоха А. Формування національної ідентичності в громадських просторах буферних зон об'єктів культурної спадщини України. *Сучасні проблеми архітектури та містобудування*. 2023. № 67. С. 144-156.

25. Мокроусова О. Київський ЦУМ — еволюція задуму: від конструктивізму до радянського ар-деко (1930—1939 рр.). *Праці Центру пам'яткознавства*. 2016. № 29. С. 29-53.
26. Мокроусова О. Стилiстика конструктивiзму в архiтектурi Києва. *Українське мистецтвознавство*. 2009. № 9. С. 228-233.
27. Немчинов І. Радянський "міф заснування": зміна віх у 1930-х роках. *Sententiae*. 2017. Vol. 36, Iss. 1. С. 83–92.
28. Півторак Ю. Тарас Шевченко у текстах «Образотворчого мистецтва» та радянській політиці пам'яті 1930-х. *Сучасне мистецтво*. № 20 (2024). С. 119-128.
29. Сарапіна Є. Київські перехрестя політик пам'яті. *Пострадянські контрасти: пам'ять, ідеологія, конфлікт*. № 1. 2013. С. 5-13.
30. Середа В. Місто як lieu de memoire: спільна чи поділена пам'ять? Приклад Львова. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. 2008. № 2. С. 73-99.
31. Сталінська Г. Етнокультурний вінтаж. Застосування аутентичних об'єктів у дизайні вінтажного інтер'єру. *Наукові записки ТНПУ імені В. Гнатюка*. 2018. № 2. С. 276-284.
32. Тарапон О. Монументалізація постаті Т. Шевченка в Радянській Україні 1930-х рр.: підміна національних цінностей. *Наукові записки з української історії*. 2019. № 46. С. 63-72.
33. Ткаченко В. Будівництво "Великого Запоріжжя" в 20-30-ті роки ХХ століття. *Zaporizhia Historical Review*. 2020. № 16. С. 221-225.
34. Ткаченко В. "Міста-сади": перспективи та реальність (будівництво та реконструкція промислових міст України в 1920 – 1930-і роки). *Культура народів Причорномор'я*. 2006. № 95. С. 36-40.
35. Хмельницький Д. Нерешенные вопросы истории советской архитектуры. Доклад на конф. «Monumentalita & modernita...», Санкт-Петербург, 2010. С. 1-7.

36. Щітківський І. Пам'ятник Т. Шевченкові в Києві. Тарас Шевченко. *Збірник*. Київ, 1921. С. 116.
37. Barełkowski R. The dark side of architecture: the power over space and the control of society. *Space & Form*. №40. 2019. P. 33–74.
38. Čerpaitienė R. In the shadow of Moscow: the Stalinist reconstruction of the capitals of the soviet republics. *Journal of Architecture and Urbanism*. 2015. № 1. P. 3–16.
39. Dobrenko E. Pushkin in Soviet and post-Soviet culture. In: The Cambridge Companion to Pushkin. *Cambridge University Press*, 2006. P. 202–220.
40. Ponomaryova A., Ryan B. D. Will Kyiv's Soviet Industrial Districts Survive? Study of Transformation, Preservation, and Demolition of Industrial Heritage in Ukraine's Capital. *Journal of Planning History*. 2021. № 3. P. 220–268.
41. Tsymbaliuk O. Concept of developing and planning of a Soviet city. *Інтермарум: історія, політика, культура*. 2019. №.6. P. 139-156.

2.3. Автореферати дисертацій

1. Меерович М. От городов-садов к соцгородам: основные архитектурно-градостроительные концепции в СССР (1917 – первая половина 1930-х гг.): Автореферат диссертации. Москва, 2015 47с.

3. Довідкові (бібліографічні) видання, енциклопедії, словники.

1. Штейнберг Я. Архитектура УССР (1917-1947): обзор советской архитектуры Украины за тридцать лет. Киев: Акад. архитектуры УССР, 1948. 268с.
2. Геврик Т. Втрачені архітектурні пам'ятки Києва. Український музей, 1982 64с.
3. Ернст Ф. (ред.) Київ: Провідник. Київ: НКО – УСРР – Всеукр. АН, 1930. 800с.

4. Лисенко Л. Скульптура. Історія українського мистецтва: У 5 т. НАН України, Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. - Київ, 2007. Т. 5. 1047с.

4. Рукописи.

4.1. Дисертації

1. Борисенко М. Житло та побут міського населення України в умовах трансформації урбаністичного середовища в 20-30-х роках ХХ ст.: Дис. на здоб. наук. ступеня доктора іст. наук. КНУ ім. Шевченка. Київ, 2009. 431с.
2. Машкевич С. Київський міський транспорт (кінець ХІХ – початок ХХІ ст.): історія становлення та функціонування: Дис. на здоб. наук. ступеня доктора іст. наук. КНУ ім. Шевченка. Київ, 2019. 572с.

4.2. Кваліфікаційні роботи.

1. Селезньова І. Переосмислення архітектурної спадщини тоталітарних режимів: аналіз публічного дискурсу: бакалаврська робота (034 «Культурологія»). Український католицький університет. Кафедра культурології. Львів: УКУ, 2024, 72 с.

5. Електронні ресурси

1. «Новий Берлін» Альберта Шпеєра. URL: <https://birdinflight.com/architectura-uk/20221226-postwar-berlin.html> (дата звернення: 24.03.2026)
2. Іринський стовп URL: <https://maps.interesniy.kiev.ua/ua/streets/vladimirskaya/irininskiy-stolb> (дата звернення: 15.04.2026).
3. Исторические карты Киева с X века до наших дней URL: <https://toursdekiev.com.ua/ru/map>

4. Памятник Александру II. URL:
<https://maps.interesniy.kiev.ua/ru/streets/institutskaya/pamyatnik-aleksandru-ii>
(дата звернення: 15.04.2026).
5. Памятник Александру III. URL:
<https://maps.interesniy.kiev.ua/ru/streets/furmanova-dmitriya/pamyatnik-aleksandru-iii> (дата звернення: 15.04.2026).
6. Памятник Глинке М. И. URL:
https://maps.interesniy.kiev.ua/ru/streets/grushevskogo-mihaila/pamyatnik-glinke-m_i (дата звернення: 15.04.2026).
7. Памятник Дрентельну URL:
https://maps.interesniy.kiev.ua/ru/streets/vladimirskiy-spusk/pamyatnik-drentelnu-a_r (дата звернення: 15.04.2026).
8. Памятник Киевской Гавани URL:
<https://maps.interesniy.kiev.ua/ru/streets/spasskaya/pamyatnik-kievskoy-gavani> (дата звернення: 15.04.2026).
9. Пам'ятник Миколі І. URL: <https://kyivpastfuture.com.ua/pamyatnyk-mykoli-i-istoriya> (дата звернення: 15.04.2026).
10. Пам'ятник Олександру II. URL:
<https://maps.interesniy.kiev.ua/ru/streets/evropeyskaya-ploshchad/pamyatnik-aleksandru-ii> (дата звернення: 15.04.2026).
11. Пам'ятник Олексію Бобринському. URL:
<https://kyivpastfuture.com.ua/pamyatnyk-oleksiyu-bobrynskomu-istoriya/>
(дата звернення: 15.04.2026).
12. Памятник Пушкину URL:
https://maps.interesniy.kiev.ua/ru/streets/mazepu-ivana/pamyatnik-pushkinu-a_s (дата звернення: 15.04.2026).
13. Попередник НСК "Олімпійський" - "Червоний стадіон". URL:
<https://the-city.kiev.ua/ua/article/predshestvennik-nsk-olimpiyskiy-krasnyy-stadion-158> (дата звернення: 6.04.2026).

14. У Верховній Раді України відкрилася виставка "Будинку Верховної Ради України - 70 років". URL: <https://www.rada.gov.ua/news/Povidomlennya/20035.html> (дата звернення: 12.04.2026).
15. Хрещатик. URL: <https://pamyatky.kiev.ua/streets/hreshchatik> (дата звернення: 9.04.2026).
16. Ярослав Грицак: роль лівих у порятунку України може стати дуже важливою. URL: <https://ucu.edu.ua/news/yaroslav-grytsak-rol-livyh-u-poryatunku-ukrayiny-mozhe-staty-duzhe-vazhlyvoyu-politychna-krytyka/> (дата звернення: 13.03.2026).
17. Bataille G. Architecture - The Essay. URL: <https://ab-a.net/bibliography/txt-biblio-documents-2-paris-1929/> (дата звернення: 06.10.2025).

Додатки

Додаток 1

«Новий Берлін» Альберта Шпеєра. URL:

<https://birdinflight.com/architectura-uk/20221226-postwar-berlin.html> (дата

звернення: 24.03.2026)

Додаток 2

Оновлена Печерська площа І. Довгалюк. На фортечних Валах.

Соціалістичний Київ. № 1. Січень 1936. С. 27

Додаток 3

Пам'ятник	Місце знаходження	Статус
Бобринському ³³⁵	бульвар Тараса Шевченка 38	Демонтований у 1920-ті.
Володимиру Великому ³³⁶	Володимирський узвіз 6	Залишився, демонтовані релігійні елементи.
Глинці ³³⁷	Площа перед Київською академією музики імені Глієра	Залишився.
Дрентельну ³³⁸	Володимирський узвіз	Демонтований у 1919 році.
Іриненський стовп ³³⁹	Володимирська 23	Демонтований у 1932 році.
Іскри та Кочубею ³⁴⁰	Арсенальна площа	Демонтований військами УНР у 1918 році.
Київський гавані ³⁴¹	Спаська 36	Демонтований у 1920 році.
Магдебурзькому праву ³⁴²	Набережне шосе 8	Залишився.
Миколі І ³⁴³ (див. Додаток 14)	Парк Шевченка	Демонтований у 1920 році.

³³⁵ Пам'ятник Олексію Бобринському. URL: <https://kyivpastfuture.com.ua/pamyatnyk-oleksiyu-bobrynskomu-istoriya/> (дата звернення: 15.04.2026).

³³⁶ Київ: провідник / за ред. Федора Ернста. К., 1930 С. 375-377.

³³⁷ Пам'ятник Глинці М. І. URL: https://maps.interesniy.kiev.ua/ru/streets/grushevskogo-mihaila/pamyatnik-glinke-m_i (дата звернення: 15.04.2026).

³³⁸ Пам'ятник Дрентельну URL: https://maps.interesniy.kiev.ua/ru/streets/vladimirskiy-spusk/pamyatnik-drentelnu-a_r (дата звернення: 15.04.2026).

³³⁹ Іриненський стовп URL: <https://maps.interesniy.kiev.ua/ua/streets/vladimirskaya/irininskiy-stolb> (дата звернення: 15.04.2026).

³⁴⁰ Київ: провідник / за ред. Федора Ернста. К., 1930 С. 468-467.

³⁴¹ Пам'ятник Києвській Гавані URL: <https://maps.interesniy.kiev.ua/ru/streets/spasskaya/pamyatnik-kiyevskoy-gavani> (дата звернення: 15.04.2026).

³⁴² Київ: провідник / за ред. Федора Ернста. К., 1930 С. 555-557.

³⁴³ Пам'ятник Миколі І. URL: <https://kyivpastfuture.com.ua/pamyatnyk-mykoli-i-istoriya/> (дата звернення: 15.04.2026).

Олександр II ³⁴⁴ (див. Додаток 15)	Європейська площа	Демонтований 8 квітня 1919 року.
Олександр II (бюст) ³⁴⁵	Інститутська 1	Демонтований у 1920 році.
Олександр III ³⁴⁶	Архітектора Кобелева	Демонтований у 1920 році.
Ользі ³⁴⁷	Михайлівська площа	У 1919 році постать Ольги демонтована, у 1923 демонтовані святі Кирило та Мефодій й Андрій Первозваний.
Погруддя Пушкіну ³⁴⁸	Лаврська 20	Залишився.
Столипіну ³⁴⁹	Майдан Незалежності	Демонтований.
Хмельницькому ³⁵⁰	Софійська площа	Залишився.

³⁴⁴ Пам'ятник Олександр II. URL: <https://maps.interesniy.kiev.ua/ru/streets/evropeyskaya-ploshchad/pamyatnik-aleksandru-ii> (дата звернення: 15.04.2026).

³⁴⁵ Пам'ятник Олександр II URL: <https://maps.interesniy.kiev.ua/ru/streets/institutska/pamyatnik-aleksandru-ii> (дата звернення: 15.04.2026).

³⁴⁶ Пам'ятник Олександр III. URL: <https://maps.interesniy.kiev.ua/ru/streets/furmanova-dmitriya/pamyatnik-aleksandru-iii> (дата звернення: 15.04.2026).

³⁴⁷ Київ: провідник / за ред. Федора Ернста. К., 1930 С. 358-261.

³⁴⁸ Пам'ятник Пушкіну URL: https://maps.interesniy.kiev.ua/ru/streets/mazepy-ivana/pamyatnik-pushkinu-a_s (дата звернення: 15.04.2026).

³⁴⁹ Київ: провідник / за ред. Федора Ернста. К., 1930 С 392-394.

³⁵⁰ Там само. С. 333-335.

Додаток 4

Пам'ятник Шевченку. Хаустов П. Зеленые насаждение Киева.

Архитектура СССР. №6. Июнь. 1941. С. 11.

Додаток 5

Нові київські магістралі – виділені червоним.

Хаустов П. План соціалістичної перебудови. *Соціалістичний Київ*. 1936. №1.
(січень). С. 9

Додаток 6

Будівлі ЦК КП(б)У та РНК УСРР. Архітектор Й. Г. Лангбард 1935р.

Марковський А. Архітектор Лангбард: варіанти вирішення Урядового кварталу у м. Києві 1935 року. *Містобудування та теоретичне планування*.

2014. №. 51. С. 345.

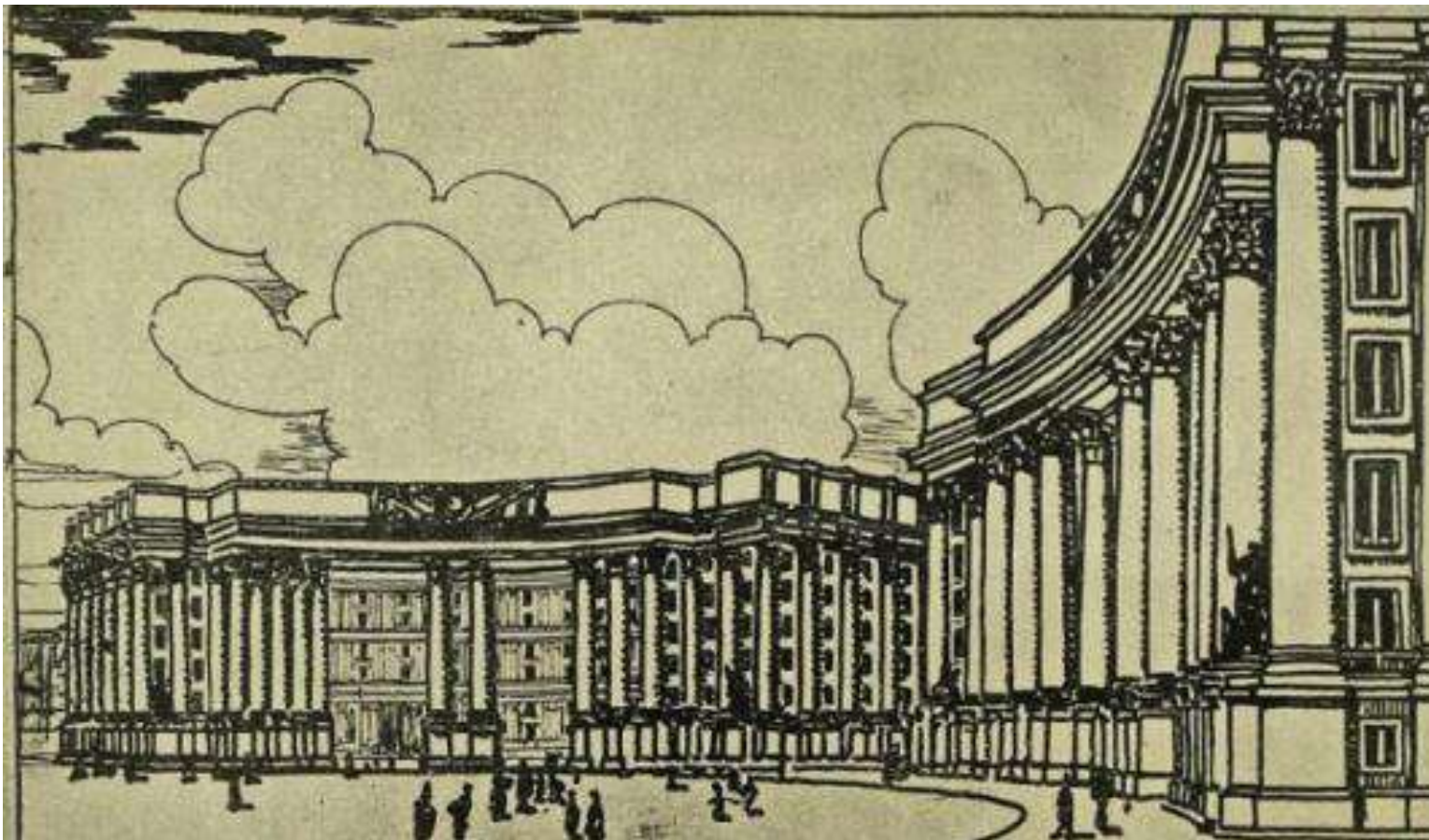

Додаток 7

Архітектор Й. Г. Лангбард 1935р. Смик О. Ансамбль урядової площі в Києві.

Архітектура будинку ЦК КП(б)У. *Архітектура Радянської України*. 1938. №

7. липень. С. 8.

Додаток 8

Проект річкового порту. Архітектор Н. Холстенко й І. Каракіс.

Рубінштейн М. Річковий вокзал у Києві. *Соціалістичний Київ*. 1936. №1.

С. 46.

Додаток 9

Проект річкового порту. Архітектор Я. Штейнберг.

Рубінштейн М. Річковий вокзал у Києві. *Соціалістичний Київ*. 1936. №1.

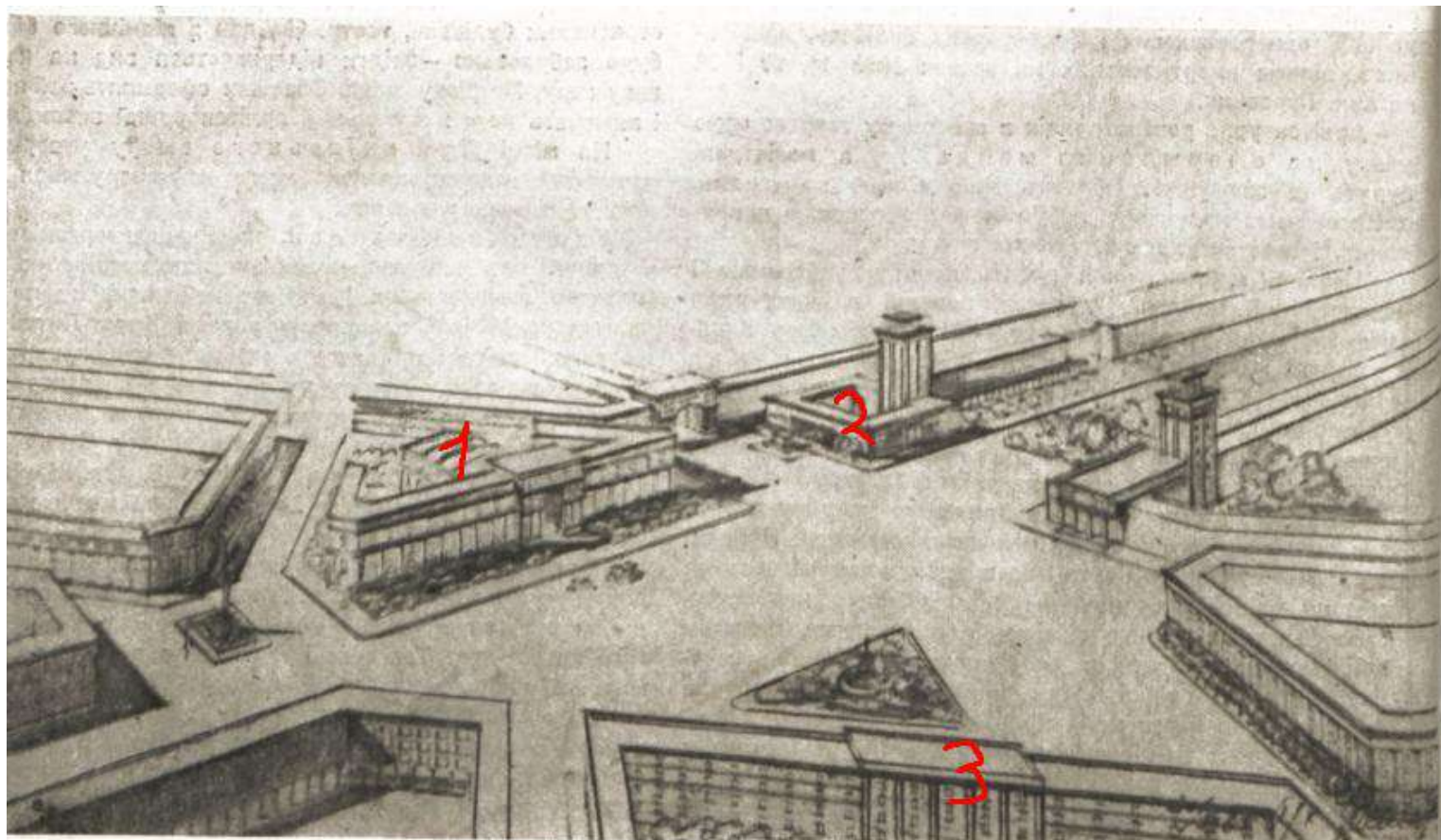
С. 46.

Додаток 10

Проект реконструкції галицького майдану. 1— дім колгоспника та колгоспниці; 2 — критий ринок; 3 — будинок техніки.

Гречина М. Реконструкція центрального району столиці. *Соціалістичний Київ*. 1936. №1. (січень). С. 15.

Додаток 11

План Печерсько-Звіринецького району

Довгалюк І. На фортечних валах. *Соціалістичний Київ*. 1936. №1. (січень) С.

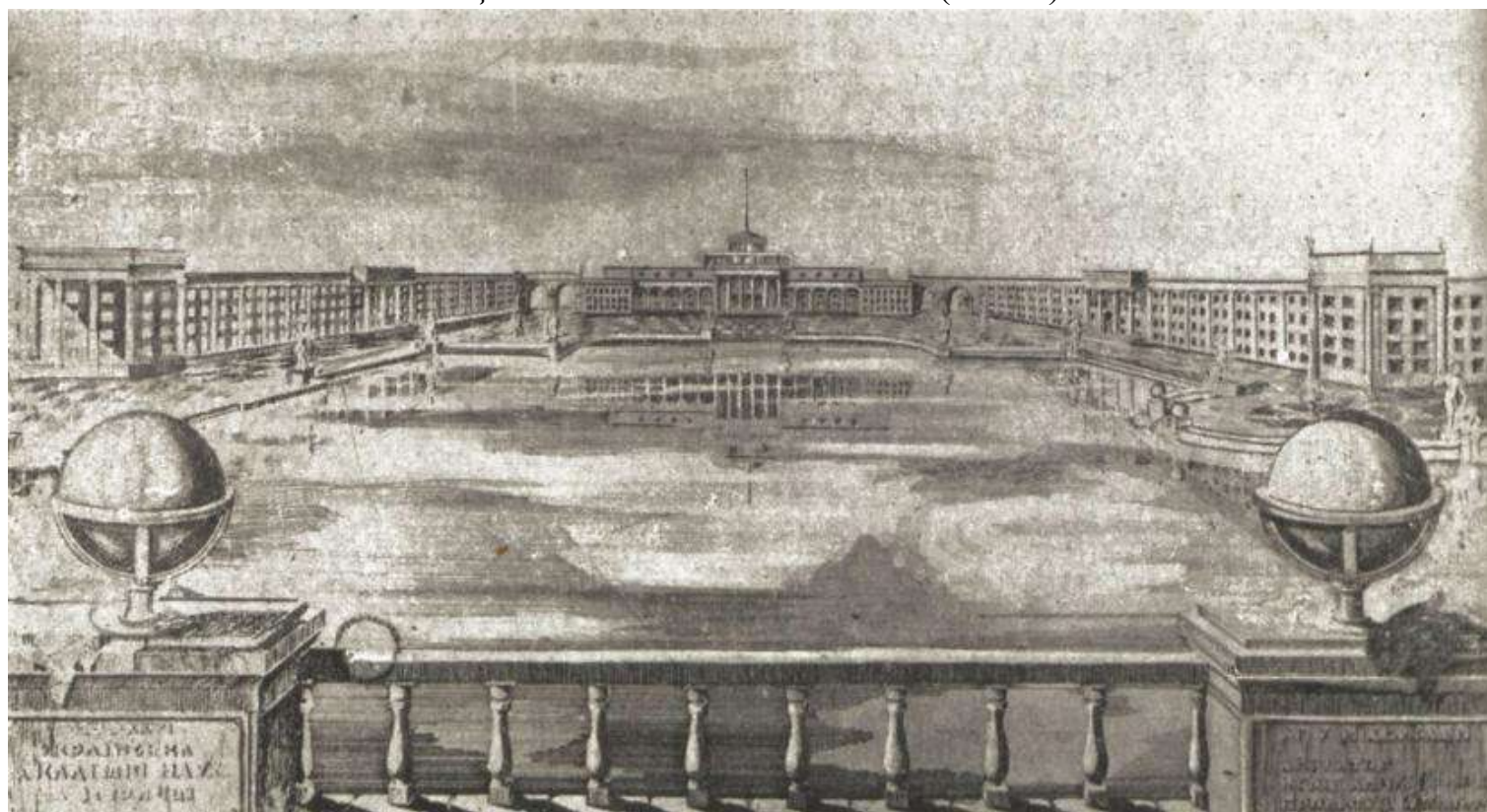
26.

Додаток 12

Академія Наук УРСР. Архітектор І. Довгалюк. На фортечних валах.

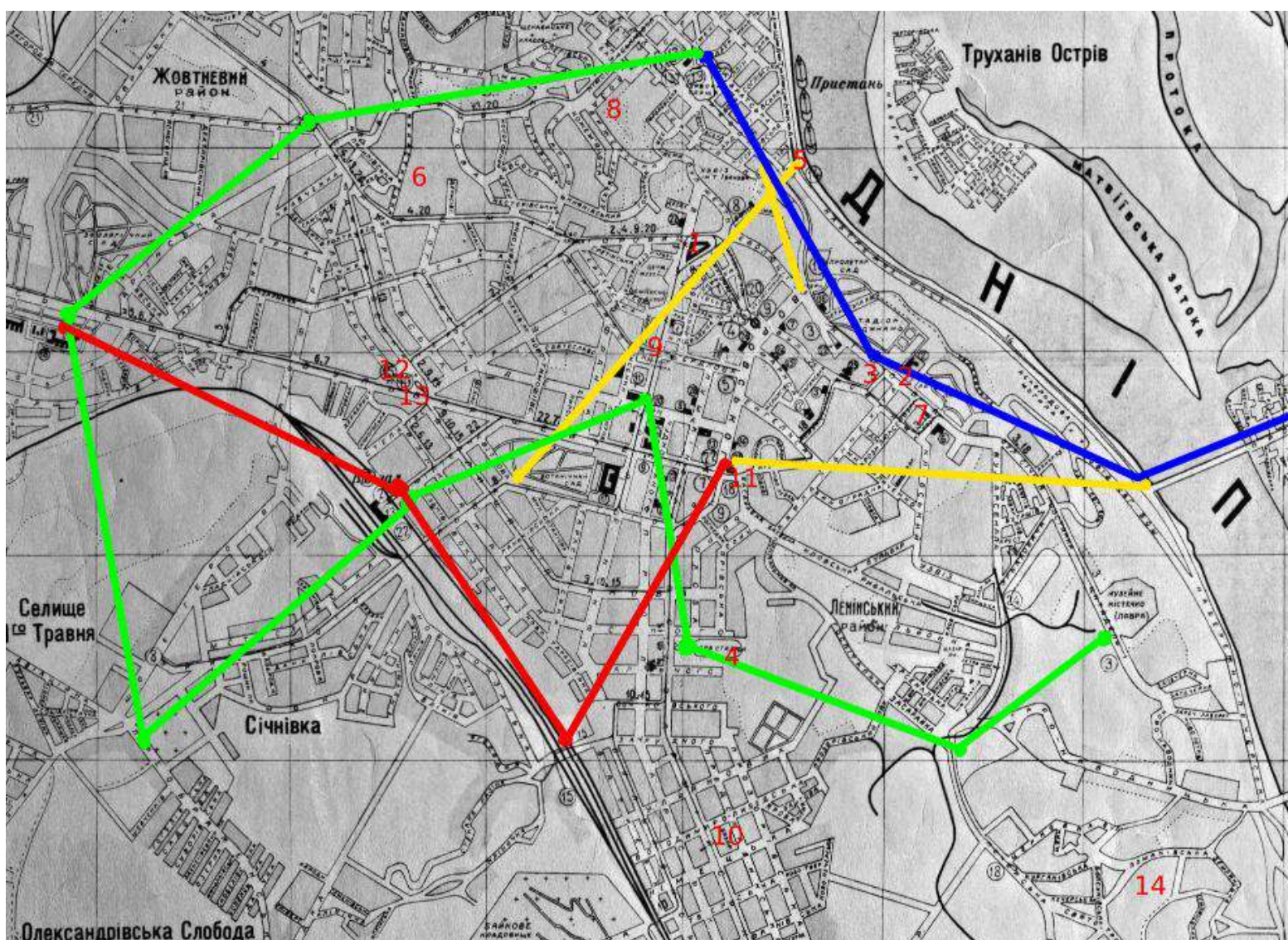
Соціалістичний Київ. 1936. №1. (січень) С. 28.

Додаток 13

Карта метро та будівель, які бажали спорудити. (жовтий колір – варіанти на деяких участках з яких планувалося зробити тунелі, інші кольори – проєкт студента). 1 – урядовий центр, 2 – будівля Верховної Ради, 3 – будівля НКВС-РНК, 4 – Червоний стадіон, 5 – річковий порт, 6 – Палац піонерів, 7 – Історичний архів, 8 – Музей революції, 9 – Концертний зал, 10 – будівля Червоної Армії, 11 – Облвиконком та Міськрада, 12 – Палац техніки, 13 – Дім колгоспника та колгоспниці, 14 – Будівлі АН УСРР. URL:

<https://toursdekiev.com.ua/ru/map> (дата звернення: 04.04.2026)

Додаток 14

Пам'ятник Миколі І. Архітектор Матвій Чижов. URL:

<https://kyivpastfuture.com.ua/pamyatnyk-mykoli-i-istoriya/> (дата звернення:
15.04.2026)

Додаток 15

Пам'ятник Олександрові II. Архітектор Іплоит Миколаєв. URL:

<https://maps.interesniy.kiev.ua/ru/streets/evropeyskaya-ploshchad/pamyatnik-aleksandru-ii> (дата звернення: 15.04.2026)

